

**T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ**

**YAPIM TARİHİNDE KÜLTÜRLEŞME ÖRNEĞİ OLARAK ANADOLU VE
İRAN'DAKİ TARİHİ AHŞAP SÜTUNLU CAMİLER**

**Parisa DANESHMAND
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
MİMARLIK
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**EYLÜL 2025
ANTALYA**

**T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ**

**YAPIM TARİHİNDE KÜLTÜRLEŞME ÖRNEĞİ OLARAK ANADOLU VE
İRAN'DAKİ TARİHİ AHŞAP SÜTUNLU CAMİLER**

Parisa DANESHMAND

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MİMARLIK

ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS

EYLÜL 2025

ANTALYA

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**YAPIM TARİHİNDE KÜLTÜRLEŞME ÖRNEĞİ OLARAK ANADOLU VE
İRAN'DAKİ TARİHİ AHŞAP SÜTUNLU CAMİLER**

Parisa DANESHMAND

MİMARLIK

ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS

EYLÜL 2025

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**YAPIM TARİHİNDE KÜLTÜRLEŞME ÖRNEĞİ OLARAK ANADOLU VE
İRAN'DAKİ TARİHİ AHŞAP SÜTUNLU CAMİLER**

Parisa DANESHMAND

MİMARLIK

ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez 08/09/2025 tarihinde jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hilal Tuğba ÖRMECİOĞLU (Danışman)

Prof. Dr. Aslı ER AKAN

Dr. Öğr. Üyesi Çağdaş SAYDAM

ÖZET

YAPIM TARİHİNDE KÜLTÜRLEŞME ÖRNEĞİ OLARAK ANADOLU VE İRAN'DAKİ TARİHİ AHŞAP SÜTUNLU CAMİLER

Parisa DANESHMAND

Yüksek Lisans Tezi, Mimarlık Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hilal Tuğba ÖRMECİOĞLU

Eylül 2025; 86 sayfa

Bu çalışma, 11. ile 14. yüzyıllar arasında Anadolu ve İran'da inşa edilen ahşap sütunlu camilerin yapısal sistemlerini karşılaştırmalı olarak inceleyerek, mimari gelenekler arasındaki kültürel etkileşimleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada, mimari formun yalnızca süsleme düzeyinde değil, tektonik yapı sistemleri üzerinden de okunabileceği varsayımından hareket edilmiştir. 10 cami örneği üzerinden gerçekleştirilen analizler, giriş yerleşimi, sahnin organizasyonu, pencere açıklıkları, giriş kurgusu, sütun başlıkları ve yapısal bağlantı detayları gibi unsurlar üzerinden her iki bölgenin mimari yaklaşımını değerlendirmeye olanak tanımıştır.

Anadolu'daki örneklerde girişler genellikle kible duvarına dik olarak yerleştirilmiş, bu düzenleme iç mekânda orta sahnin belirginleşmesine katkı sağlamıştır. İran'daki camilerde ise girişlerin kible duvarına paralel yerleşimi, daha yatay bir mekân kurgusuna ve yönlmesi daha az belirgin bir plana yol açmıştır. Anadolu'da genellikle taş, İran'da ise tuğla kullanılmıştır. Bu durum, pencere boyutları ve konumları gibi açıklık düzenlemelerine de yansımıştır. Anadolu'da pencereler daha küçük ve tavana yakın yerleştirilmişken, İran'da daha büyük açıklıklar ve aşağı kotlarda konumlandırmalar tercih edilmiştir. Ek olarak, Anadolu'da yapıların sismik dayanımını artırmak amacıyla ahşap hatıllar kullanılmış, İran'da ise beden duvarlarındaki düzenli açıklıklarla yapısal denge sağlanmıştır.

Her iki bölgede de çiftli giriş sistemleri kullanılmış ve yapıların yerleşiminde parsel geometrisinin yönlendirici bir rol oynadığı gözlemlenmiştir. Bulgular, yapı sistemlerinde tarihsel bir sürekliliğin varlığını ve bu sürekliliğin kültürleşme süreçleriyle yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma, İslam mimarisinin yalnızca bezemeye indirgenemeyecek kadar karmaşık, çok katmanlı ve bağlamsal bir yapı sistemi içerdiğini; bu nedenle kültürel üretimin tarihsel ve toplumsal bağlamda ele alınmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.

ANAHTAR KELİMELEER: Ahşap sütunlu camiler, Anadolu, İran, Kültürleşme, Mimarlık tarihi

JÜRİ: Prof. Dr. Hilal Tuğba ÖRMECİOĞLU

Prof. Dr. Aslı ER AKAN

Dr. Öğr. Üyesi Çağdaş SAYDAM

ABSTRACT

A CASE OF ACCULTURATION IN CONSTRUCTION HISTORY: HISTORICAL TIMBER PILLARED MOSQUES IN ANATOLIA AND IRAN

Parisa DANESHMAND
MSc Thesis in Architecture

Supervisor: Prof. Dr. Hilal Tuğba ÖRMECİOĞLU

September 2025; 86 pages

This study aims to reveal the cultural interactions between architectural traditions by comparatively analysing the structural systems of timber pillared mosques built in Anatolia and Iran between the 11th and 14th centuries. The research is based on the assumption that architectural form can be read not only at the level of ornamentation but also through tectonic structural systems. Analyses of 10 mosque examples have allowed the architectural approach of both regions to be evaluated through elements such as beam placement, pitch organisation, window openings, entrance setup, column capitals and structural connection details.

In the Anatolian examples, the beams were generally placed perpendicular to the qibla wall, and this arrangement contributed to the prominence of the central nave in the interior space. In Iranian mosques, on the other hand, the placement of the beams parallel to the qibla wall led to a more horizontal spatial configuration and a less orientated plan. Stone was generally used in Anatolia, while brick was used in Iran. This is also reflected in the arrangement of openings, such as window sizes and positions. In Anatolia, windows are smaller and placed close to the ceiling, whereas in Iran, larger openings and lower elevations are preferred. In addition, wooden reinforcements were used in Anatolia to increase the seismic resistance of the buildings, while in Iran, structural balance was achieved through regular openings in the walls.

In both regions, double beam systems were used and it was observed that the geometry of the parcel played a guiding role in the layout of the buildings. The findings reveal the existence of a historical continuity in building systems and that this continuity is closely related to acculturation processes. The study emphasises that Islamic architecture contains a complex, multi-layered and contextual building system that cannot be reduced to decoration only; therefore, cultural production should be considered in a historical and social context.

KEYWORDS: Timber pillared mosques, Anatolia, Iran, Acculturation, Architectural history

COMMITTEE: Prof. Dr. Hilal Tuğba ÖRMECİOĞLU

Prof. Dr. Aslı ER AKAN

Asst. Prof. Dr. Çağdaş SAYDAM

ÖNSÖZ

Mimarlık tarihinde yapım tarihinin Anadolu ve İran'daki tarihi binalarına dair literatür kaydını oluşturmak ve bölgelerin kültürel mirasını daha iyi anlamak amacıyla yaptığımız bu tez çalışması hem tarihsel hem kültürel açıdan büyük bir öneme sahip olan, ahşap sütunlu camilerini ele almaktadır.

Öncelikle, bu çalışmanın her aşamasında bana rehberlik eden değerli tez danışmanım Prof. Dr. Hilal Tuğba Örmecioğlu'na içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca, her zaman yanımda olan ve her daim destekleyen aileme sonsuz minnetlerimi sunarım. Çalışmanın her aşamasında yardımını eksik etmeyen hocam Prof. Dr. Meryem Atik'e ve özellikle saha çalışmalarında yanımda olan Havva Özlem Çelmeli'e teşekkür ederim.

Ayrıca, çalışma boyunca doküman ve belgeleri bulunması sürecinde yardımcı olan Konya Vakıflar bölge müdürlüğü, İran'da Meraga şehri kültürel miras kurumu müdürlüğü ve Shahid Beheshti üniversitesi mimarlık ve şehir planlama fakültesi dokümantasyon kurumuna teşekkür ederim.

Bu çalışmanın iki ülkenin de mimari ve kültürel araştırma çalışmalarına ve tarihi binaların yapım kültürünün de korunmasına katkı sağlamasını dilerim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	iv
AKADEMİK BEYAN	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	ix
ÇİZELGELER DİZİNİ	xiii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Amaç	3
1.2. Kapsam.....	4
1.3. Yöntem.....	10
2. KAYNAK TARAMASI.....	11
2.1. Mimarlık Tarihinde Kültürleşme Üzerine Literatür.....	11
2.2. Ahşap Sütunlu Camiler Üzerine Literatür.....	13
3. MATERYAL VE METOT	16
3.1. 9. ile 14. Yüzyıllar Arası Anadolu ve İran Arasındaki Kültürel ve Mimari Etkileşimler	16
3.1.1. Sosyo-kültürel etkileşimler.....	17
3.1.2. Yapım tekniği ve yapı malzemeleri konusunda etkileşimler.....	27
3.1.3. Mekansal etkileşimler.....	31
3.1.4. Bezemesel etkileşimler	32
3.2. Ahşap Sütunlu Camiler	35
3.2.1. Hipostil yapılar.....	35
3.2.2. Hipostil Camiler	37
3.2.3. Anadolu ve İran'daki ahşap sütunlu camiler	39
3.3. İncelenen Ahşap Hipostil Camiler	42
3.3.1. Abyaneh Cami (1073 / İsfahan).....	43
3.3.2. Bonaft Cami (1234-5 / Yazd).....	45
3.3.3. Sahip Ata Cami (1258 / Konya)	47
3.3.4. Afyonkarahisar Ulu Cami (1272 / Afyonkarahisar)	50
3.3.5. Ahi Şerefettin Cami (Arslanhane Cami) (1289-90 / Ankara).....	52

3.3.6. Eşrefoğlu Cami (1297 / Beyşehir)	53
3.3.7. Gazi Cami (1311 / Meraga)	56
3.3.8. Molla Rüstem Cami (1256-1335 / Meraga)	57
3.3.9. Candaroğlu Mahmut Bey Cami (1366 / Kastamonu)	60
3.3.5. Molla Muizzeddin Cami (1300-1415) / Meraga)	61
4. BULGULAR VE TARTIŞMA.....	64
4.1. Bulguların Karşılaştırmalı Analizi	69
5. SONUÇLAR	76
6. KAYNAKLAR	78
ÖZGEÇMİŞ	

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Yapım Tarihinde Kültürleşme Örneği olarak Anadolu ve İran’daki Tarihi Ahşap Sütunlu Camiler” adlı bu çalışmanın, akademik kurallar ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını belirtir, bu tez çalışmasında bana ait olmayan tüm bilgilerin kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

08/09/2025

Parisa DANESHMAND

İmzası

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

ICOMOS : International Council on Monuments and Sites

UNESCO : United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. Araştırma hipotezi şeması	4
Şekil 1.2. Çalışmanın kapsamı.....	4
Şekil 1.3. Büyük Selçuklu imparatorluğunun 11. yüzyıldaki etki alanı ve etkileşim alanları haritası üzerinde tez kapsamında incelenen ahşap sütunlu camilerin coğrafi dağılımı (Anonymous 1)	5
Şekil 1.4. (a) Hovhannes Kilisesi (1411) (Anonymous 2); (b) Meraga'ya yakın Bonab şehrinde yer alan Mehrabad cami (1544) (Anonymous 3); (c) İsfahan'da Çehel Sotun (1647) sarayı (Anonymous 4)	7
Şekil 1.5. (a) Eski döneminde Bayezid Cami'nin üzerinde kubbe işaretli planı (Zandigan 2008; 98); (b) Bayezid Cami'nin mevcut durumu (Zandigan 2008; 98).....	7
Şekil 1.6. Anadolu, İran ve Orta Asya hanedanları ve önemli ahşap sütunlu binaların paralel olarak gösterildiği zaman çizelgesi	9
Şekil 2.1. Web of Science veri tabanından bibliyometrik veri aktarımı için kullanılan anahtar kelime seti.....	11
Şekil 2.2. "İnşaat Yapı Teknolojisi VE Tarih" ve "Kültürleşme" için anahtar kelimelerin ağ görselleştirmesi (anahtar kelimelerin oluşumu ≥ 5).	12
Şekil 2.3. (a) Web of Science veritabanından bibliyometrik veri aktarımı için kullanılan anahtar kelime seti; (b) "İnşaat Yapı Teknolojisi VE Tarih" ve "Ahşap Sütunlu Camiler" için anahtar kelimelerin ağ görselleştirmesi (anahtar kelimelerin tümü ele alınmıştır)..	14
Şekil 2.4. "Ahşap Sütunlu Camiler" anahtar kelimesinin ağ görselleştirmesindeki yeri	14
Şekil 3.1. 6. yüzyıldan itibaren başlayan batıya doğru gerçekleşen Türk göçü (Anonim 1)	16
Şekil 3.2. 9. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar İslam kültürünün etki alanları. Soldan sağa 9., 13. ve 15. yüzyıllar (Kuban 1982:14-15).....	17
Şekil 3.3. (a) Tang mimarisinde ahşap çerçevenin yapısal katmanları (Wang vd. 2022:448); (b) Tang Hanedanlığı dönemine ait saray tarzı ahşap yapı (Wang vd. 2022:448)	18
Şekil 3.4. (a) Tang Hanedanlığı (7.-10. yy) dönemi ahşap sütun başlıklarını tavanın kirişlerine bağlayan <i>dougong</i> sisteminin (braket sistemi) patlamış perspektifi (Wang vd. 2022:449); (b) Anadolu ahşap sütunlu camilerinde (13. ve 14. yy) sütun başlıklarını tavanın kirişlerine bağlayan sistemin patlamış perspektifi (Atar vd. 2022:71)	19
Şekil 3.5. (a) Pencikent'te ahşap bindirme tavanlı bir mekânın rekonstrüksiyonu (Kuban 2010:86); (b) Foladi mağarası 4'ün tavanı (4. yy), Bamiyan (Steinhardt 2014:58)	20
Şekil 3.6. Orta çağ'da İpek yolu ticari rotaları (Anonymous 5)	21
Şekil 3.7. Hive Cuma Cami, 10. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar tarihlendirilen sütunlar (Paskaleva ve Turner 2025:156)	22
Şekil 3.8. Cengiz Han'ın 1207 ve 1227 yılları arasındaki seferleri (Anonymous 6)	23
Şekil 3.9. Selçuklu seferleri ve Selçukluların Bizans İmparatorluğu ile karşılaşmaları (Anonymous 7)	24

Şekil 3.10. Bazillika ve erken dönem camileri arası planimetrik benzerlikler (a) Binbir Kilise, üç nefli kilise, erken hristiyanlık dönemi, 3. ve 8. yüzyıllar arası, plan (Kuban 1965:73); (b) Divriği Kale Camisi (1180), plan (Kuban 1965:131)	27
Şekil 3.11. (a) Divriği Kale Cami kuzey taç kapısının bezeme detayları (Safeipour 2016); (b) Anadolu’da ahşap hatıl örneği (Tayla 2007:188)	29
Şekil 3.12. Sakız Adası’ndaki Panagia Krina Kilisesi (1197), ahşap donatıların (hatıl) konumlarını gösteren plan ve doğu-batı yönünden kesit. (Ousterhout 2016:398).....	30
Şekil 3.13. (a) İstanbul’daki Aya İrini Kilisesi’nde (6. yy) kullanılan hatıl sistemi şeması (Ousterhout 2016:228); (b) Bir duvar içindeki donatı kirişlerin (hatıl) yerlerini gösteren şema (Ousterhout 2016:208)	30
Şekil 3.14. (a) Eşrefoğlu Cami iç mekanın ahşap süslemesinden bir görüntü (Daneshmand, 15.3.2025); (b) Saveh Cami minaresinin tuğla süslemeleri (Navai ve Haji Ghasemi 2011:160)	33
Şekil 3.15. Mukarnası oluşturan öğeler (Navai ve Haji Ghasemi 2011:97)	34
Şekil 3.16. (a) Hacılar Tabaka Ila’daki Küçük Tapınak restitüsyonu (Naumann 1985:445); (b) Kültepe Megaron, Erken Tunç Çağı (Naumann 1985:448).....	35
Şekil 3.17. (a) Karnak hipostil salonu (M.Ö. 1290-1224), plan (Fergusson 1887:120); (b) Karnak hipostil salonunun bir görünümü (Anonymous 8).....	36
Şekil 3.18. (a) Hasanlu ahşap sütunlu salon II’nin planı (M.Ö.1500–1200) (Anonymous 7); (b) Godin Tepe Planı, Dönem II (M.Ö. 700-500) (Anonymous 5)	37
Şekil 3.19. Persepolis Apadana Sarayı (M.Ö. 550-330); Kiros’un Baraam Sarayı, sütunlu bir eyvan ve sütunlu bir salonun birleşimi (Oskoyi ve Ashtiyani 2019:211).....	37
Şekil 3.20. (a) Kufe Cami (638) planı (Anonymous 9); (b) İsfahan Cuma Mescidi (771) planı, Eric Schroeder’in orijinal çizimi, 1931 (Kana’an 2023)	38
Şekil 3.21. Bu araştırmada yer alan Anadolu’daki ahşap sütunlu camilerin coğrafi konumu ve Bizans İmparatorluğunun 1270 yılında haritası. Ahşap camilerin çoğunluğunun Bizans-Selçuklu etkileşimin yoğun olduğu sınır çizgisinde yer alması dikkat çekicidir. (Anonymous 10 kaynağından alınan 1270 Anadolu haritası üzerinde yazar tarafından üretilmiştir).....	39
Şekil 3.22. Hipostil camilerden 3 tarafı açık hipostil saray salonlarına geçiş (Oskoyi ve Ashtiyani 2019:220).....	42
Şekil 3.23. Abyaneh Cami (1073), İsfahan, İran (Google Earth, erişim: 29.08.2025) ...	43
Şekil 3.24. (a) Abyaneh Cami’nin planı (Zangeneh Inaloo 2012:16); (b) Abyaneh Cami’nin doğu batı kesit görünüşü (Zangeneh Inaloo 2012:16)	44
Şekil 3.25. Abyaneh Cami’nin ahşap sütun başlıkları (Madhoushian Nejad 2023:65)...	44
Şekil 3.26. Abyaneh Cami mescidinin boyalı tavanı (Zangeneh Inaloo 2012:18, Madhoushian Nejad 2023:72)	45
Şekil 3.27. Bonaft Cami (1234-5), Yazd, İran (Google Earth, erişim: 29.08.2025).....	46
Şekil 3.28. Bonaft Cami’nin planı	47
Şekil 3.29. (a) Bonaft Cami iç mekanında mihraba bakış açısından (Anonymous 11); (b) Bonaft Cami iç mekanında kuzey ve doğu duvara bakış açısından (Anonymous 11)....	47

Şekil 3.30. Sahip Ata Cami (1258), Konya, Türkiye (Google Earth, erişim: 29.08.2025)	48
Şekil 3.31. Sahip Ata Cami planı (Karamağaralı, 1982:70)	49
Şekil 3.32. Sahip Ata Cami kuzey güney yönünden kesiti (Karamağaralı, 1982:72)	49
Şekil 3.33. Afyonkarahisar Ulu Cami (1272) Afyonkarahisar, Türkiye (Google Earth, erişim: 29.08.2025)	50
Şekil 3.34. Afyonkarahisar Ulu Cami planı (Hayes 2010:121)	51
Şekil 3.35. (a) Afyonkarahisar Cami iç mekanı (Hayes 2010:120); (b) Afyonkarahisar Cami orta sahnın görüntüsü (Oskoyi ve Ashtiyani 2019:217)	51
Şekil 3.36. Ahi Şerefettin (Arslanhane) Cami (1289-90), Ankara, Türkiye (Google Earth, erişim: 29.08.2025)	52
Şekil 3.37. Ahi Şerefettin Cami planı ve kesiti (Anonim 2)	53
Şekil 3.38. (a) Ahi Şerefettin Cami kuzey giriş cephesi (Daneshmand, 29.5.2025); (b) Ahi Şerefettin Cami mihraba bakış görüntüsü (Daneshmand, 29.5.2025)	53
Şekil 3.39. Eşrefoğlu Cami (1297), Beyşehir, Türkiye (Google Earth, erişim: 29.08.2025)	54
Şekil 3.40. (a) Eşrefoğlu Cami planı (Hayes 2010:196); (b) Eşrefoğlu Cami doğu ve giriş cephesi (Tuncer 1986:193)	55
Şekil 3.41. Eşrefoğlu Cami kadınlar mahfilinden orta sahnın görüntüsü (Daneshmand, 15.3.2025)	55
Şekil 3.42. Gazi Cami (1311), Meraga, İran (Google Earth, erişim: 30.08.2025)	56
Şekil 3.43. (a) Gazi Cami dış cephesi (Amirnemati ve Zarrin 1992:20); (b) Gazi Cami dış cephesi (Amirnemati ve Zarrin 1992:20)	57
Şekil 3.44. (a) Gazi Cami mescidin iç mekanı (Amirnemati ve Zarrin 1992:16); (b) Gazi Cami sütun başlıkları (Ghaffari Haris ve Fasihi 2018:124)	57
Şekil 3.45. Molla Rüstem Cami (1256-1335), Meraga, İran (Google Earth, erişim: 29.08.2025)	58
Şekil 3.46. Molla Rüstem Cami plan ve kesiti (Meraga Şehri Kültürel Miras Bakanlığı arşivi)	58
Şekil 3.47. (a) Molla Rüstem Cami iç mekanı (Afkhami vd. 1994:30); (b) Molla Rüstem Cami sütun başlığı (Afkhami vd. 1994:30)	59
Şekil 3.48. (a) Molla Rüstem Cami dış cephesi (Afkhami vd. 1994:39); (b) Molla Rüstem Cami giriş takın süslemesi (Afkhami vd. 1994:39)	59
Şekil 3.49. Candaroğlu Mahmut Bey Cami (1366), Kastamonu, Türkiye (Google Earth, erişim: 29.08.2025)	60
Şekil 3.50. (a) Candaroğlu Mahmut Bey Cami planı (Er Akan vd. 2021); (b) Candaroğlu Mahmut Bey Cami kesiti (Anonymous 12)	61
Şekil 3.51. (a) Candaroğlu Mahmut Bey Cami dış cephesi (Daneshmand, 5.10.2025); (b) Candaroğlu Mahmut Bey Cami iç mekan- kadınlar mahfiline bakış açısından (Daneshmand, 5.10.2025)	61
Şekil 3.52. Molla Muizzeddin Cami (1300-1415), Meraga, İran (Google Earth, erişim: 29.08.2025)	62

Şekil 3.53. Molla Muizzeddin Cami planı. Solda ana salon ve sağda kışlık mescit (Meraga Şehri Kültürel Miras Bakanlığı arşivi)	63
Şekil 3.54. (a) Molla Muizzeddin Cami büyük mescidi restorasyon sırasında (Khairy 2006: 317); (b) Molla Muizzeddin Cami dış cephesi (Khairy 2006:126).....	63
Şekil 4.1. Anadolu ve İran örneklerinde mekânsal uzanımın mihrap duvarına göre farklı yönelişi	69
Şekil 4.2. Anadolu ve İran örneklerinde kirişlerin yönü mekan algısını etkiler - plan...69	
Şekil 4.3. Anadolu ve İran örneklerinde kirişlerin yönü mekan algısını etkiler - perspektif.....	70
Şekil 4.4. Anadolu ve İran örneklerinde orta sahnın oluşumu ve boyutları	70
Şekil 4.5. Anadolu ve İran örneklerinde orta sahnın ve mihrabın aksiyel ilişkileri.....	70
Şekil 4.6. Anadolu ve İran örneklerinde pencerelerin yüksekliği ve ebadı beden duvarın yapım tekniği ve kullanılan malzemeden etkilenir	72
Şekil 4.7. Anadolu ve İran örneklerin beden duvarındaki sismik risklere karşı önlemler	73
Şekil 4.8. Anadolu ve İran örneklerinde giriş kurgusu	74
Şekil 4.9. Anadolu ve İran ahşap sütunlu camilerinin sütun başlıklarının karşılaştırılması (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi; Oskoyi ve Ashtiyani 2019:218).....	74
Şekil 4.10. Anadolu ve İran ahşap sütunlu camilerinin ana kirişlerinin çiftli bir düzen içinde yerleştirilmesi (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi)	75

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge 4.1. Örnek yapıların özelliklerinin karşılaştırma kriterlerine göre değerlendirilmesi.....	65
Çizelge 4.2. Buchwald'ın Anadolu'daki Bizans bazilikal kiliselerinin orta nef genel mekan en/boy oranları tablosunun Anadolu ve İran örneklerinde orta sahnın ve genel mekan oranları ile karşılaştırılması (Buchwald 1999:IV,29).....	71

1. GİRİŞ

Mimari mirasın değeri yalnızca görünümünde değil, aynı zamanda dönemine özgü yapı teknolojisinin benzersiz bir ürünü olarak tüm bileşenlerinin bütünlüğünde yatmaktadır. Yapı; cephesi, kütlesi, kat planları ve taşıyıcı sistemi gibi unsurlarıyla bir bütündür. Strüktür de inşaat malzemesi gibi bu bileşenlerin bir parçasıdır. Bu nedenle, strüktürün kaldırıldığı ve yalnızca cephelerin korunduğu uygulamalar, ICOMOS tarafından koruma kriterlerine uygun bulunmamaktadır (ICOMOS 2003). Yapım tarihinin öncülerinden biri olarak kabul edilen Alman sanat tarihçisi Johann Joachim Winckelmann, mimarlık tarihine katı bir dönemlendirme getirmiş ve estetik bir anlayış temelinde binaların tarihine odaklanan görsel bir yaklaşım geliştirmiştir. Ancak, bu yaklaşım yanlış olmamakla birlikte, yapıların tam anlamıyla anlaşılabilir bir şekilde açıklanmadığı söylenebilir. Mimar Rudolf Schwarz (1897-1961), bu katı dönemlendirme ile ilgili reform ihtiyacını düşünerek, 1950’lerde bir binanın tarihinin ancak işlev ve tasarımın emsal tasarımı¹ etkileyen faktörler olarak kabul edilmesi durumunda tam olarak açıklanabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca, yapım süreci, bir binanın tasarımının ve kullanımının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu, tarihi bir binanın kültürel olduğu kadar teknik bir değere de sahip olduğu anlamına gelir (Pilsitz 2018). Yapım teknolojisindeki değişiklikler genellikle teknoloji tarihinin ilgisini çeken sistemik bir boyuta sahiptir. Aynı zamanda, yapım tarihi de kültürün analizinde maddi tespitlerin önemine dair farkındalığın artmasına katkıda bulunabilir (Picon 2005).

Yapım teknikleri ve mimari tarzlar genellikle dönemlerinin daha geniş kültürel, sosyal ve entelektüel eğilimlerini yansıtır. Yapım, bir toplumun ortak değerlerinin ve uygulamalarının bir ifadesi olarak kabul edilebilir. “Yapım kültürü”, bir toplumun inşa etmeye yaklaşımını şekillendiren değerler, uygulamalar ve entelektüel çerçeveler sistemine atıfta bulunur (Picon 2005). Toplamlar birbirleriyle karşılaştıkça yapım bilgisini de birbirlerine aktarmış, bu bilgi değişimi ve teknoloji transferiyle kültürleşme süreci ortaya çıkmıştır. Kültürleşme, çarpıcı biçimde farklı kültürlerle sahip grupların karşılaşarak, orijinal kültürün kimliğini veya özelliklerini tamamen değiştirmeden yeni bir kültür oluşturma süreci olarak tanımlanabilir (Rachmayanti vd. 2017). Göç, savaş ve ticaret de dahil olmak üzere bir dizi konu, kültürleşmeyi etkileyen hem çağdaş hem de tarihsel faktörler olarak tanımlanmıştır. Kültürleşme birçok alanda olduğu gibi mimarlık ve yapım alanında da görülmektedir (Sudarwani vd. 2021).

Hipostil (çok ayaklı) yapı, İslam dünyasında ve özellikle Batı İran’da hâkim olan erken dönem cami tipi olarak bilinmektedir; Kufe Camii (M.S. 638) gibi erken dönem camilerde ahşap sütunlar kullanılmıştır, ancak Abbasiler döneminin (750 – 1258) başlangıcı ile birlikte yığma yapıların yaygınlaştığı gözlemlenmiştir (Hayes 2010). Hayes’e (2010) göre ahşap tavanların Greko-Romen modellerinden Bizans yapıları

¹ Bu kavram orijinal metinde “peer design” olarak geçmektedir. (bknz. Pilsitz, M. 2018. Construction history in theory and teaching. *Periodica Polytechnica Architecture*. 49 (2):117)

aracılığıyla erken İslami yapılara geçişi takip edilebilir. Doğuda ise Horyuji adlı Budist tapınağı (607), 7. yüzyılın başında inşa edilmiştir. Bir dönem yangın sonucu tamamen tahrip olmuş, ancak 7. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başları arasında bugünkü görünümüne yeniden kavuşmuştur. Horyuji, şu anda Japonya'daki en eski ahşap yapı olmasının yanı sıra, muhtemelen dünya üzerindeki en eski ahşap tapınaktır (Inoue 2000). Batı Türkistan (Orta Asya)'da M.S. 1. yüzyıldan itibaren Budizm dini yayılmaya başlamıştır. Bu süreç, İç ve Orta Asya'da gelişen Türk sanatını Budizm'in etkisiyle farklı bir boyuta taşır ve Türk sanatında Budist temaların ortaya çıkmasına yol açar (Öndin 2006). "Ahşap sütunlu camilerin ilk örnekleri Arap Yarımadası, İran ve Orta Asya'da görülmüştür. Bu tip, 12. yüzyılın son çeyreğinde göç eden Türk grupları sayesinde Anadolu'ya taşınmıştır" (Er Akan 2022). Hive Cuma Cami'sindeki (10. yy) 213 ahşap sütundan en eski 25'i 10. ve 15. yüzyıllar arasında yapılmış olup, muhtemelen dünyada yerinde kalmış en eski cami ahşap sütunlarıdır (Milosz vd. 2024). Hayes (2010), Orta Asya'daki ahşap sütun tipinin Batı'dan ithal edilmediğini ifade eder. Bu durum, söz konusu öğeyi Doğu'nun özgün bir niteliği olarak konumlandırmakta ve Doğu-Batı kültürleşme süreci içindeki dönüşümüyle özgün bir yapım tarihi örneği sunmaktadır. Bu nedenle, bu tezde, İran'dan Anadolu'ya geçiş sürecinde bu bölgedeki ahşap sütunlu camiler incelenmiştir.

Tarihsel bir olguyu değerlendirmek için yapılan her çaba, onun gerçekleştiği kültürel üretim sistemini araştırmayı gerektirir. Ahşap sütunlu camiler örneğinde bu durum, Anadolu ve İran'da daha önce ahşap yapıların var olup olmadığını ve bu yeni camilerin o gelenekle nasıl bir bağ kurduğunu anlamayı gerektirir. Hayes'e (2010) göre, Büyük Selçuklular Orta Asya'daki ahşap yapı geleneğini İran'da tam anlamıyla özümsememiştir; birkaç örnek hariç, ahşap yalnızca tavanlarda kullanılmış ve İran tarihinin büyük bir bölümünde hiç kullanılmamıştır. Ahşabın sınırlı kullanımına ilişkin örneklerin önemli bir bölümü ise, bu çalışmanın kapsamına giren camilerde görülmektedir. Anadolu'da ise ahşap, temel yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Özellikle Karadeniz bölgesinde, Samsun, Ordu ve Kastamonu çevresinde çok sayıda ahşap cami bulunmaktadır. Karadeniz'den İç Anadolu'ya doğru ilerledikçe ahşap mimariyle birlikte taş malzeme de kullanılmaya başlanmıştır. Selçuklu ahşap camilerinde, beden duvarlarının dönüşümünün Bizans mimarisiyle etkileşim sonucu başladığı söylenebilir. Bu örneklerin sahip oldukları karmaşık teknik detaylar, kullanılan malzemeler, inşa yöntemleri ve işçilik, her ne kadar bazı yapılar nispeten küçük ölçekli olsa da, onları anıtsal niteliklere kavuşturan ve oldukça gelişmiş, etkin bir yapı kültürüne işaret eden unsurlar olarak değerlendirilmektedir.

İran'ın kuzeybatısı ile Anadolu arasında her zaman güçlü ilişkiler olmuştur. Bu ilişkiler, döneme ait mevcut yazıtlarda ve üzerlerine kazınan İranlı zanaatkarların isimlerinde de görülmektedir (Oskoyi ve Ashtiyani 2019). Bu tezde, bu iki bölgede yer alan ahşap sütunlu camilerin örnekleri incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. Böylece, tezin amacı doğrultusunda gerekli sonuçlara ulaşılması hedeflenmektedir.

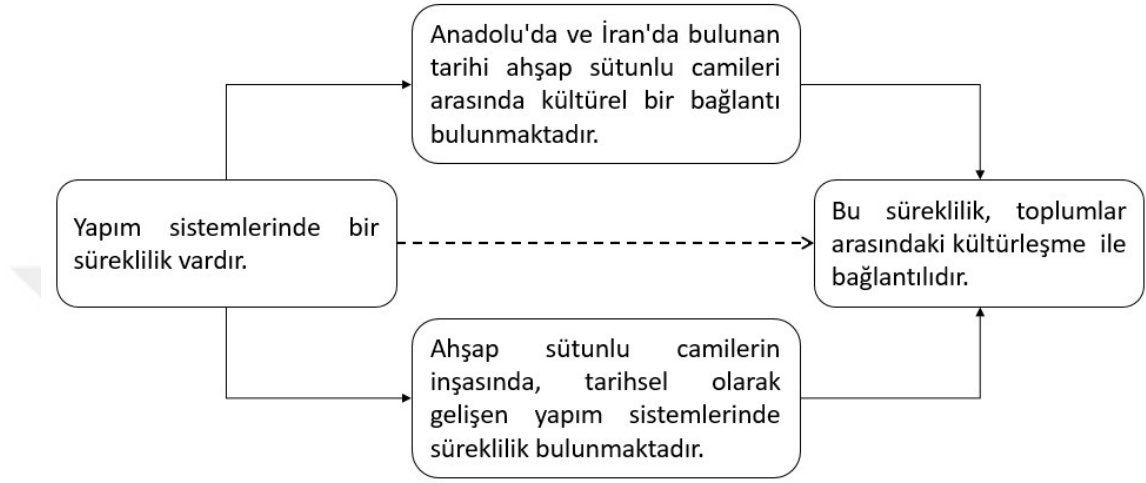
1.1. Amaç

Bu çalışmanın temel amacı, Kuban'ın (1982) 'İslâm Sanatı' olarak tanımladığı alanın bir parçası olarak İslâm mimarisini tektonik açıdan incelemektir. Batı merkezli tarih yazımının çoğunlukla bezeme düzeyinde yaptığı okumaların ötesine geçerek, İslâm mimarisinin özgün yönlerini ortaya koymak hedeflenmektedir. Bu bağlamda, yapılar yalnızca estetik değil, aynı zamanda tektonik boyutlarıyla da ele alınarak özgünlüklerinin anlaşılması amaçlanmaktadır. 19. yüzyıl Avrupa'sında, bilinen İslâm sanatı ve mimarisine sıkça "bezemesel" tanımı yapılmıştır. Ancak sonradan yapılan araştırmalar, bu tanımın yetersiz olduğunu ortaya koymuştur; buna rağmen "bezemesel" ifadesi bir klişe haline gelmiştir. Bu durum, İslâm Sanatı'nın, özellikle de mimarisinin anlaşılmasını önemli ölçüde zorlaştırmıştır. Aslında, en basit bezeme düzeyinde bile mimarinin özü, süslemenin ötesine geçmektedir. G. Marçais (1926), İslâm mimarisinin bezemenin en önemli unsuru olduğunu belirtirken (Kuban 1982), Frampton (1995) da 20. yüzyılın öncü mimarlarından Frank Lloyd Wright gibi isimlerin, İslâm gibi batı merkezli olmayan kültürlerle mimari etkileşimlerinin yalnızca bezeme üzerinden ele alındığını vurgulamaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Anadolu'ya komşu ülkelerin mimari geleneklerinin ve Anadolu'daki Hristiyan yapı sanatının, 11., 12., 13. ve 14. yüzyıllarda Türklerin geliştirdiği mimariye etkilerini araştırmaktır. Ancak, bu bölgelerdeki mimari yaklaşımları anlamadan Anadolu-Türk mimarisini değerlendirmek mümkün değildir (Kuban 1965). Bu çalışmada camilere odaklanmıştır, bunun nedeni de tarihi mimariyle ilgili bilgilerin büyük çoğunluğunun kiliseler, manastırlar ve mezar yapıları gibi anıtsal ve dini örneklerden elde ediliyor olmalarıdır. Ayrıca, konut yapılarından elde edilen bilgi miktarı oldukça sınırlıdır (Kuban 1965). İki bölge arasında güçlü bir ortak kültürel etkinin din üzerinden şekillendiği de gözlemlenmektedir.

Bu çalışmanın temel hipotezi, yapı sistemlerinde tarihsel bir sürekliliğin bulunduğu ve bu sürekliliğin farklı topluluklar arasında gerçekleşen kültürleşme süreçleriyle doğrudan ilişkili olduğudur. Son yıllarda yapılan araştırmalar, 12. ve 13. yüzyıllarda yapı programı ve form açısından Orta Asya'dan Anadolu'ya çeşitli yapı geleneklerinin aktarılmış olabileceğini ortaya koymuştur. Her ne kadar Anadolu'daki yapı konstrüksiyon teknikleri, İran ve Orta Asya'dakilerden farklılıklar gösterse de beden duvarları, strüktür yerleşimi ve yapısal elemanlara dair detayların karşılaştırmalı incelenmesi, bu farklılıkların ardındaki kültürel etkileşim dinamiklerini anlamaya olanak tanımaktadır. Bu yaklaşım, Fredric Jameson'un (2004) kültürel üretimi yalnızca bireysel metinler üzerinden değil, belirli bir tarihsel-toplumsal formasyona bağlı üretim tarzı bağlamında ele alan yöntemiyle örtüşmektedir. Bu çerçevede, çalışmada mimari nesneler yalnızca biçimsel değerleriyle değil, onları üreten kültürel ve yapısal sistemlerin izleriyle birlikte ele alınmaktadır. Bu doğrultuda geliştirilen araştırma hipotezleri şunlardır:

- Ana hipotez: Yapım sistemlerinde tarihsel bir süreklilik mevcuttur ve bu süreklilik, toplumlar arasındaki kültürleşme süreciyle ilişkilidir.
 - Alt hipotez 1: Ahşap sütunlu camilerin inşasında, tarihsel olarak gelişmiş yapım sistemlerinde bir süreklilik gözlemlenmektedir.
 - Alt hipotez 2: Anadolu'daki tarihi ahşap sütunlu camiler ile İran'daki benzer örnekler arasında kültürel bir bağlantı mevcuttur (Şekil 1.1).

Şekil 1.1. Araştırma hipotezi şeması

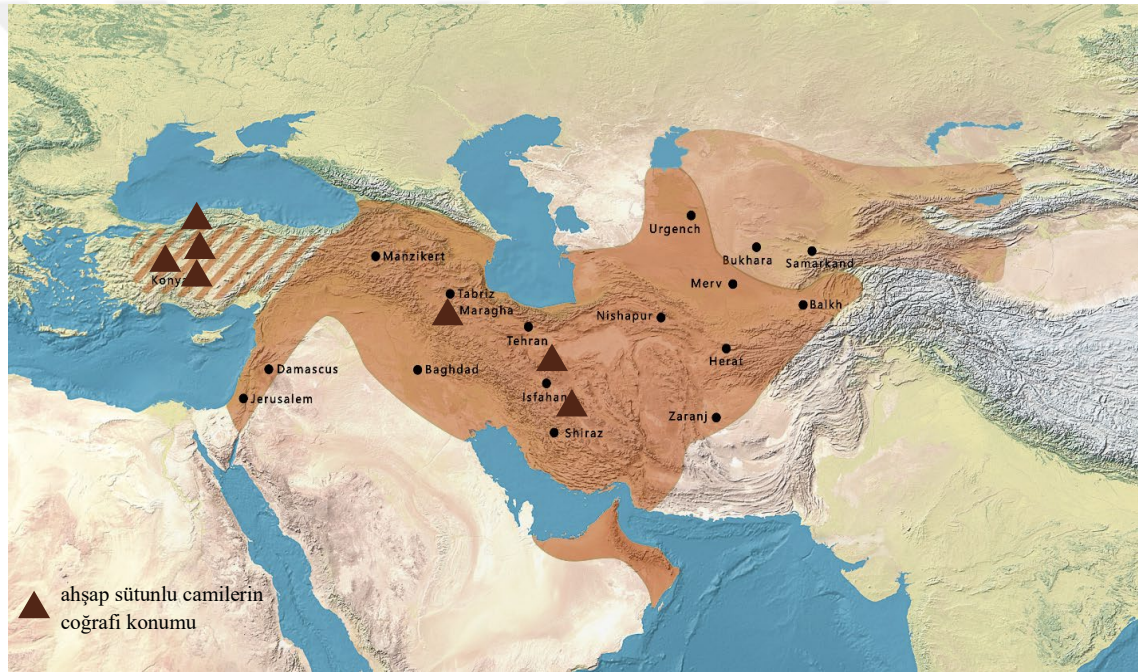
1.2. Kapsam

Bu çalışmada, Türklerin Doğu Asya'dan, Anadolu'ya göçü sırasında oluşan kültürleşmeyi ele alarak yapım tarihi ilişkileri ve dönüşümleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için tarihi ahşap sütunlu camiler örnek yapılar olarak seçilerek mevcut binaların yapısal özellikleri incelenmiş ve bir kültürleşme analizi yapılmıştır (şekil 1.2).

Şekil 1.2. Çalışmanın kapsamı

Bu çalışmada incelenen yapıların mimari tipolojisi hipostil camiler olarak belirlenmiştir. Bu yapıların ortak özellikleri taş, tuğla, kerpiç veya bu malzemelerin birleşiminden oluşan yığma beden duvarları ve iç mekânda birden fazla ahşap sütun sırasının bulunmasıdır. Her ülkeden 5 yapı olmakla toplam 10 bina incelenmiştir. İran’da yer alan binalar inşa edilme tarihleri sırasıyla Abyaneh Cami (1073) İsfahan eyaletinin Abyaneh köyünde, Bonaft Cami (1234-5) Yazd eyaletinin Bonadak-e-sadat köyünde, Gazi Cami (1311), Molla Rüstem Cami (1256-1335), ve Molla Muizzeddin Cami (1300-1415) ise tarihte önemli kentler arasında yer alan ve İlhanlıların başkenti olarak seçilmiş olan Meraga şehrinde bulunmaktadır. Bu şehir günümüzde İranın doğu Azerbaycan bölgesinin bir ilçesidir. Türkiye’de Sahip Ata Cami (1258 / Konya), Afyonkarahisar Ulu Cami (1272 / Afyonkarahisar), Ahi şerefeddin Cami (1289-90 / Ankara), Eşrefoğlu Cami (1297 / Beyşehir), ve Candaroğlu Mahmut Bey Cami (1366 / Kastamonu) incelenmiştir (şekil 1.3).

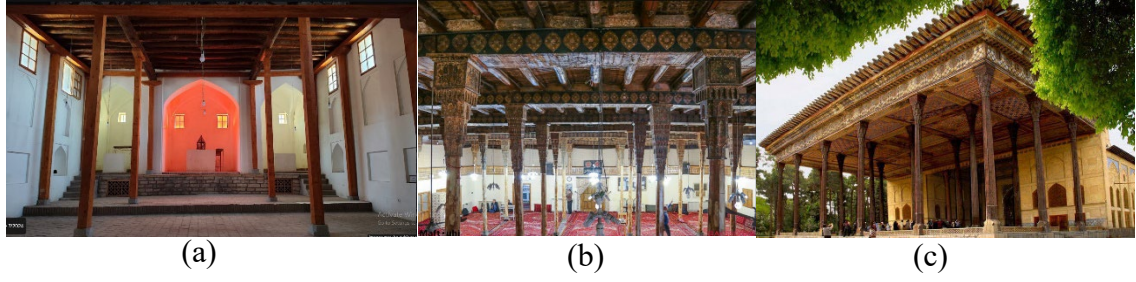
Şekil 1.3. Büyük Selçuklu imparatorluğunun 11. yüzyıldaki etki alanı ve etkileşim alanları haritası üzerinde tez kapsamında incelenen ahşap sütunlu camilerin coğrafi dağılımı (Anonymous 1)

Bu çalışmanın kapsamına giren 11. ile 14. yüzyıllar arasındaki dönem, hem Anadolu’da hem de İran’da farklı hanedanların ve siyasi otoritelerin hüküm sürdüğü bir zaman dilimidir. Bu dönem aynı zamanda, Orta Asya’dan gelen Türk topluluklarının Anadolu’da Roma kökenli Bizans kültürüyle kurdukları etkileşimin ilk dönemini temsil etmektedir. Söz konusu etkileşim, bölgedeki mimari ve yapım kültürünün dönüşümünde belirleyici rol oynamıştır. Nitekim 15. yüzyılda İstanbul’un fethiyle birlikte Doğu Roma İmparatorluğu tarih sahnesinden silinmiş, etkileşim alanı ise giderek Orta Avrupa’ya kaymıştır. Bu tarihsel çerçeve, incelenen yapıların kültürel ve teknik özelliklerinin

değerlendirilmesinde önemli bir arka plan sunmaktadır. Günümüz İran'ında bu dönem, Büyük Selçuklulardan İlhanlı döneminin son yıllarına kadar olan dönem olarak tanımlanabilir. Anadolu'da ise Anadolu Selçukluları ve Türk Beylikleri dönemi olarak anılmaktadır. Sonuç olarak, tarihi kaynakları incelerken bu dönemlerin mimarisi ele alınmıştır. Bu dönem ve çağ isimlendirmesi, kültürler arası ortak bir payda oluşturmak ve değişim dalgalarının yeni bölgeleri etkilemesiyle dönemlerin üst üste binmesini sağlamak amacıyla gereklidir. Genel perspektif, bu hükümdarların zaman ve mekân içindeki ilişkilerini yansıtmayı hedeflemektedir.

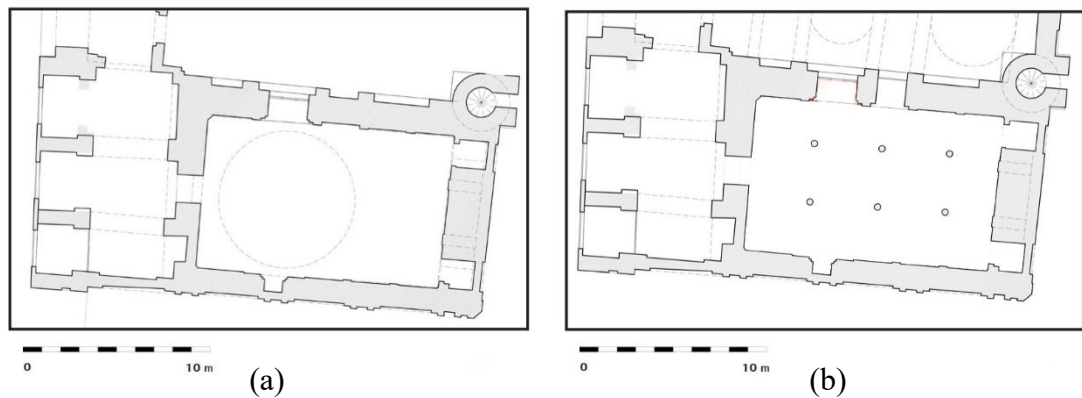
Araştırmanın amaç ve kapsamı doğrultusunda önemli yapılar tespit edilmiştir. İran'ın coğrafi ve iklim koşulları, mimarisinde ahşap kullanımını yığma yapılara göre oldukça sınırlı hale getirmiştir (Navai ve Haji Ghasemi 2011). Bu nedenle, çalışmada ele alınan ahşap sütunlu cami örnekleri, Azerbaycan bölgesi dışında nadiren bulunmaktadır. Araştırmada, Yazd ve İsfahan bölgelerinde bulunan, ahşap sütunlu ve kitabelere göre en eski camiler seçilmiştir.

Ayrıca, Meraga ve çevresindeki şehirlerdeki ahşap sütunlu camiler üzerine yapılan araştırmalar, bazı örneklerdeki kitabelerin değerlendirmesiyle, bu camilerin inşa tarihinin erken Safevi dönemi ve Şah I. Tahmasp'ın hükümdarlığı (1524 – 1576) olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Molla Rüstem, Molla Muizzeddin ve Gazi gibi camilerinde ya herhangi bir kitabe bulunmadığı ya da mevcut kitabelerin sadece yeniden onarım tarihlerini belirttiği anlaşılmaktadır. Bu durum, bu yapıların sanılandan daha erken dönemlere ait olabileceğine dair bazı şüpheler doğurmaktadır. Cami dış duvarların görülen kemerlerde tuğla süslemeleri ve İlhanlı dönemine özgü turkuaz renkli sırlı tuğlaların kullanımı, bu yapıların kökenlerinin Selçuklu ve İlhanlı dönemlerine uzandığını göstermektedir. Özellikle Azerbaycan'da, İlhanlıların önemli başkentlerinden biri olan Meraga şehrinde benzer süsleme ve malzeme kullanımlarına rastlanması, bu bağlantıyı güçlendirmektedir. Bu, Safeviler ve sonraki dönemlerdeki çok sayıda yapılan ahşap sütunlu mekanların (cami, kilise, saray vs.) bulunmasını bu yapım tekniğinin İran'da 14. yüzyıldan sonra da devam ettiğini göstermektedir. Bu yapılardan Meraga'daki Hovhannes Kilisesi (1411), Meraga'ya yakın Bonab şehrinde yer alan Mehrabad cami (1544) ve İsfahan'da Çehel Sotun (1647) sarayı bu yapım kültürünün İran'da daha sonraki yüzyıllara kadar süreklilik göstermesinin birkaç örneğidir (şekil 1.4). Ayrıca, Azerbaycan camilerinin sütun başlıklarının çeşitliliği, farklı tarihsel dönemlerdeki kademeli evrimlerinin bir başka kanıtını oluşturmaktadır (Oskoyi ve Ashtiyani 2019).

Şekil 1.4. (a) Hovhannes Kilisesi (1411) (Anonymous 2); (b) Meraga'ya yakın Bonab şehrinde yer alan Mehrabad camii (1544) (Anonymous 3); (c) İsfahan'da Çehel Sotun (1647) sarayı (Anonymous 4)

Bayezid Bestami Kompleksi, İran'ın kuzeydoğusunda, Bestam şehrinde yer almaktadır. Ünlü İpek Yolu'nun geçtiği bu bölge, tarih boyunca birçok seferde önemli bir askeri merkez olmuştur. Kompleks, ünlü mutasavvıf Bayezid Bestami'nin türbesi etrafında yer alan çeşitli dini ve eğitim yapılarından oluşmaktadır. Bu binaların inşası 8. yüzyılda başlamış ve 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ahşap hipostil bir cami olan Bayezid Camisinin iç mekanında mihraba doğru uzanan 3 sıra ahşap sütun bulunmaktadır. Caminin girişi ve mihrap aynı hizada olmakla birlikte, caminin orta aksında yer almamaktadır. Mihrap ve çatı kirişlerinden 30 cm mesafe ile caminin etrafına dolanan Selçuklu kitabesi, alçı kullanılarak yapılmıştır. 1120-1 yılında inşa edilen cami, 1280 yılında yıkılıp ilhanlılar döneminde tekrar yapılmıştır (Aliei 2016). Bu dönemde caminin planının kareden dikdörtgene dönüştüğü ve ahşap sütunlar eklenerek planda asimetrinin oluştuğu düşünülmektedir. Eğer bu yapının iç mekanındaki ahşap sütunlar orijinal olsaydı, İran'daki en eski ahşap sütunlu camilerden biri olarak tez kapsamına alınarak değerlendirilmesi mümkün olabilirdi; ancak mevcut kanıtlara göre sütunların 19. yüzyılda eklenmiş olma ihtimali nedeniyle, bu cami bu araştırmanın ana vakalarından çıkarılmıştır (şekil 1.5).

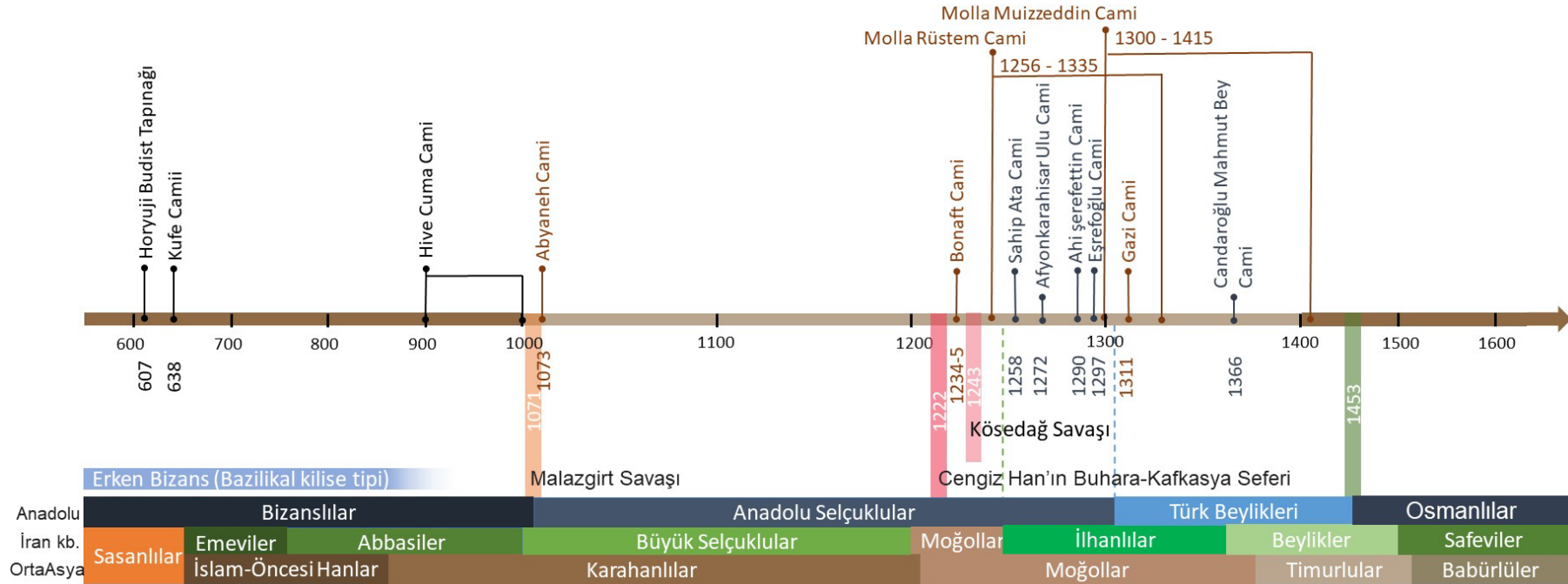

Şekil 1.5. (a) Eski döneminde Bayezid Cami'nin üzerinde kubbe işaretli planı (Zandigan 2008; 98); (b) Bayezid Cami'nin mevcut durumu (Zandigan 2008; 98)

Türkiye örnekleri kapsamında ise, çalışma için belirlenen yapılar sistematik bir biçimde seçilmiştir. Anadolu'da ahşap sütunlu camilerin 12. yüzyıl sonları ile 13. yüzyıl

başlarında ortaya çıktığı ve özellikle Batı Anadolu’da yoğunlaştığı görülmektedir (Kuran 1972). Son dönem araştırmalar, Konya Sahip Ata Cami’nin (1258) öncesinde Anadolu’da 3 ahşap sütunlu caminin daha inşa edildiğini ortaya koymuştur: Çarşamba’daki Şeyh Habil ve Gökçeli Camileri (12. yüzyıl başları) ile İspir’deki Tuğrul Şah Cami. Bununla birlikte, çatı kurgusu ve bindirme tekniği açısından değerlendirildiğinde, Konya’daki Sahip Ata Cami, Anadolu’da bu yapım tekniğiyle inşa edilmiş ilk örnek olarak kabul edilmektedir (Hayes 2010; Koçak 2020). Diğer camilerin UNESCO Dünya Mirası Listesi’nde yer almaları, seçilmelerinde etkili olan önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca bu yapıların uç bölgelerde konumlanmaları, onları kültürel etkileşimlere daha açık ve farklı etkileşim ağlarına dahil olmaya elverişli kılmaktadır (Cahen 2014). Şekil 1.6’de görüldüğü gibi zaman çizelgesi, çalışmanın odaklandığı 3 ana coğrafi bölge olan Orta Asya, İran ve Anadolu’yu bir arada temsil etmektedir.

Şekil 1.6. Anadolu, İran ve Orta Asya hanedanları ve önemli ahşap sütunlu binaların paralel olarak gösterildiği zaman çizelgesi

1.3.Yöntem

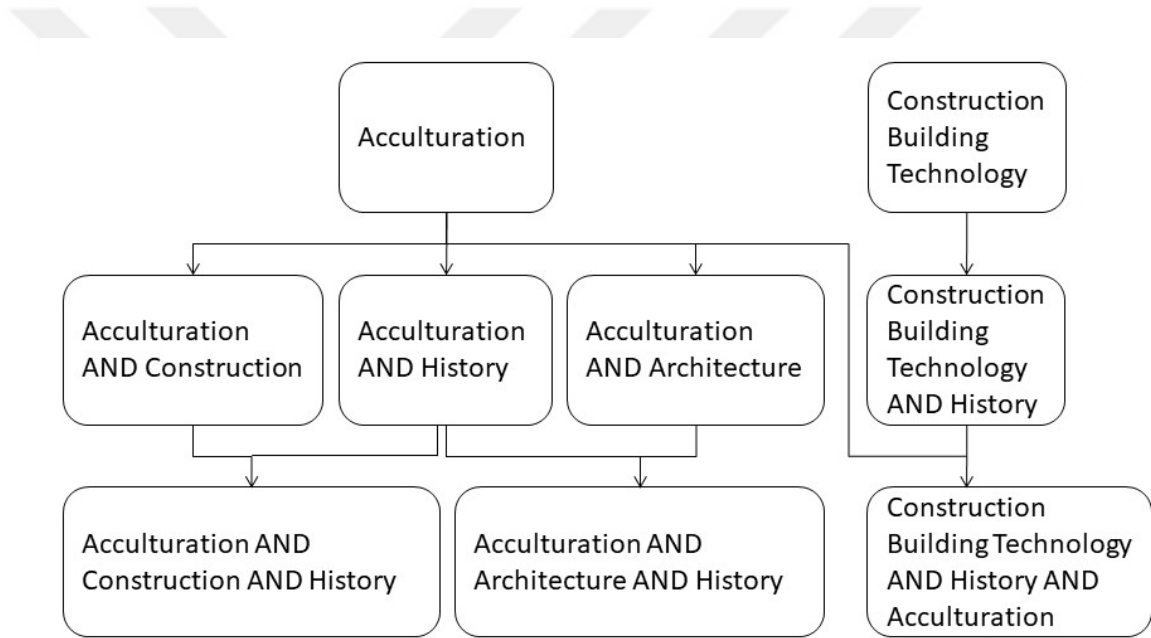
Bu çalışmada, tarihi ahşap hipostil camilerdeki ahşap yapı elemanlarının ve beden duvarlarının tektonik gelişimi ana hatlarıyla ortaya konulmuş ve karşılaştırmalı bir analiz yoluyla açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada, söz konusu yapıların planları, kesitleri, görsel belgeleri ve tarihsel gelişim süreçleri üzerinden ahşap sütunlu camilerin yapım teknikleri, yapı malzemeleri, mekansal nitelik ve süsleme özellikleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İncelenen yapılardaki karşılaştırma kriterleri plan ve parsel geometrisi, camilerin giriş yönü, orta sahan düzeni, kadınlar mahfili veya kışık mescit, pencere yerleşimi, giriş tasarımı, sütunlar ve sütun başlıkları, sismik önlemler, kullanılan malzemeler (beden duvarı, çatı vb.) ve süslemelerden ibarettir. Bunun yanı sıra, mimari analizlerin ötesine geçilerek yapıların kültürel bağlamları da değerlendirilmiştir.

Çalışmanın literatür taramasında bibliyometrik analiz yöntemi ve kütüphane araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Anahtar kelimelerin analizi için VOSviewer programı kullanılmıştır. VOSviewer programı, sezgisel grafik kullanıcı arayüzü sayesinde dergileri, yazarları, yayınları, kurumları ve ülkeleri içeren bibliyometrik ağlar oluşturmak için kullanışlıdır (Kaya ve Erbaş 2024). Belirli bir alandaki konuların ve araştırma eğilimlerinin yaygınlığı, çok sayıda belgede yüksek sıklıkta görünen terimleri inceleyen anahtar kelime eş-oluşum analizi ile yansıtılabilir. Bu yaklaşım, araştırma içeriğinin alaka düzeyini vurgulamak ve daha fazla araştırma gerektiren alanları belirlemek için nicel anahtar kelime eş-oluşum verilerini kullanır (Narong ve Hallinger 2023; Yang vd. 2023).

2. KAYNAK TARAMASI

2.1. Mimarlık Tarihinde Kültürleşme Üzerine Literatür

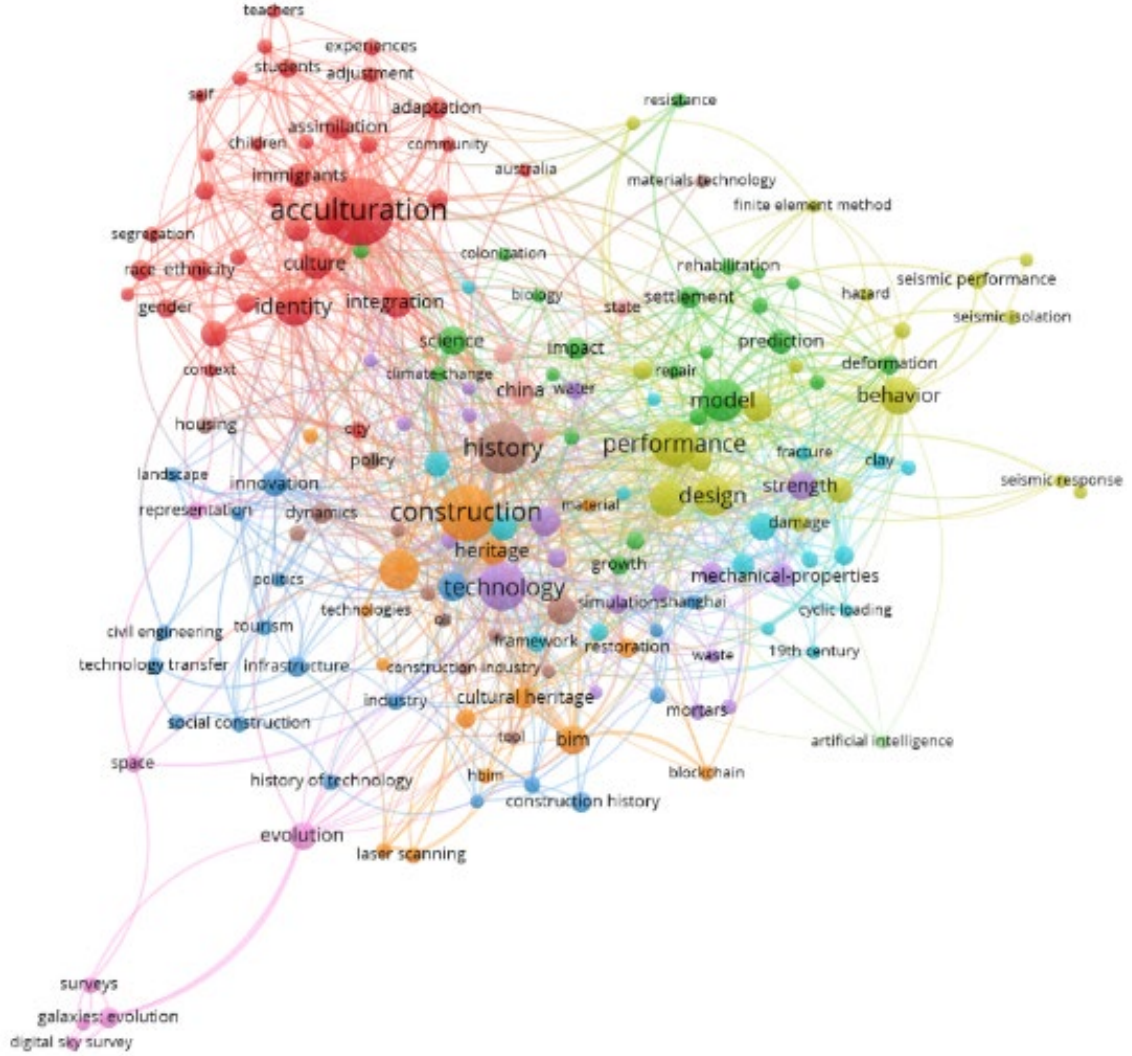
Bu çalışma, mimarlık tarihinde kültürleşme üzerine mevcut araştırmaları incelemek için bibliyometrik bir analiz kullanmaktadır. Bibliyometrik teknikler kullanılarak mevcut literatürdeki temel temalar, metodolojiler ve boşluklar tespit edilmiştir. Belirlenen araştırmaları seçmek için beş seçim kriteri belirlenmiştir: (1) Arama veritabanı: Web of Science Core Collection, (2) Konu Alanları: Mimarlık ve İnşaat Yapı Teknolojisi ve Tarihi, (3) Doküman Alanı: Tümü, (4) Arama Alanı: Tüm alanlar (Başlık, özet, vb.) ve (5) Tematik Tanımlayıcılar: "Acculturation" (Kültürleşme) terimi kullanılmıştır. Çalışma örnekleme, Kasım 2024'te WOS veritabanlarından alınan "İnşaat Yapı Teknolojisi VE Tarih" ve "Kültürleşme" kombinasyonu için 1345 belgeden oluşmaktadır (şekil 2.1).

Şekil 2.1. Web of Science veri tabanından bibliyometrik veri aktarımı için kullanılan anahtar kelime seti

7536 anahtar kelimedenden 172'sinin belirlenen 5 eşik değerini karşıladığı tespit edilmiştir (şekil 2.2). Anahtar kelime eş-oluşum analizi görselinde, ilk 5 büyük kütle Kültürleşme, Yapım, Tarih, Teknoloji ve Performans terimleri olarak belirlenmiştir. Bunlarla beraber 6. sırada ise Mimarlık kelimesi yer almakta ve görselin çekirdek kısmını oluşturmaktadır. Genel bir değerlendirme yapıldığında, Kültürleşme terimi ve ona bağlı kelime ağı (kırmızı renkli küme), diğer anahtar kelimelere göre daha izole bir konumda bulunmaktadır. Bu durum, bu kavramın mimarlık ve yapım alanında yeterince çalışılmadığını göstermektedir. İkinci sırada yer alan Performans, Model, Tasarım ve Yapılar gibi kelimeler ise, bu grup anahtar kelimelerin çekirdek ağından belirli bir

mesafede konumlandığını ortaya koymaktadır. Bu da mimarlık ve yapım tarihi araştırmaları ile yapısal ve tasarım yaklaşımlarının daha az bir araya geldiğini göstermektedir.

Şekil 2.2. "İnşaat Yapı Teknolojisi VE Tarih" ve "Kültürleşme" için anahtar kelimelerin ağ görselleştirmesi (anahtar kelimelerin oluşumu ≥ 5).

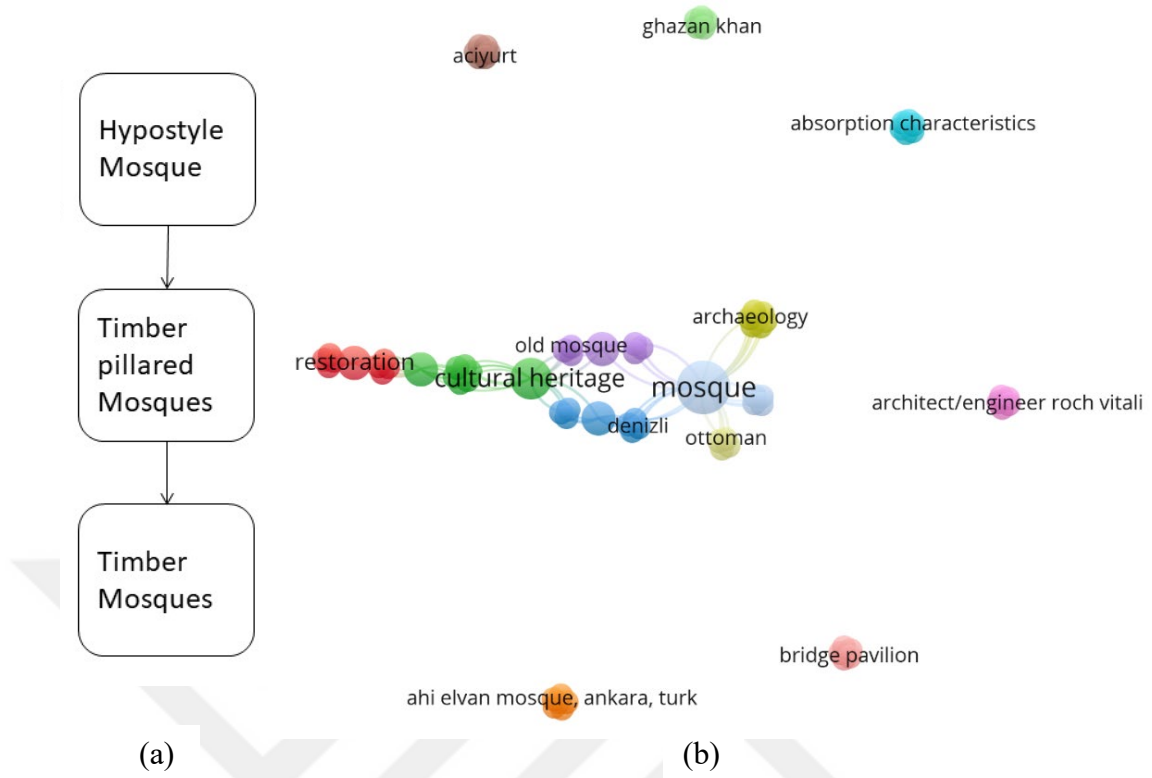
Bibliometrik analizinde de ortaya çıktığı gibi, mimaride kültürleşme konusunu ele alan çalışmaların sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Bu çalışmalardan “Meroe Kentinde Hellenleşen Mimari ve Heykel” başlıklı kitap bölümü, antik toplumlarda kültürleşme kavramını incelemektedir (Toeroek 2011). "Cochin Krallığı -Çin (16.-18. yy.)- Güneydoğu Asya’da Vietnamlılar ve Şamanlar Arasındaki Yerel Mimaride Kültürleşme Olgusu" başlıklı çalışma, Vietnamlı göçmenler ile Cham halkı arasındaki mimari kültürleşmeyi ortaya çıkarmak için Vietnam’ın orta bölgesindeki yerel evleri incelemiştir (Cao vd. 2024). Bir diğer "Endonezya Java Adası’ndaki Camilerin Dış Mimari Özelliklerinde Hindu-Budist, Çin ve Avrupa Kültürünün Etkisi" adlı çalışma, Java

Adası'ndaki cami mimarisindeki çok kültürlü uyarlamaları incelemiş ve caminin işlevini ve kutsallığını korurken Hindu-Budist, Çin ve Avrupa etkilerini ortaya koymuştur (Malik vd. 2024).

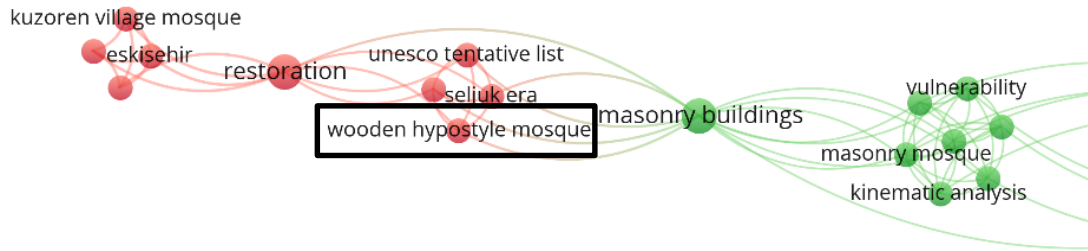
Yukarıdaki analiz sonuçları, mimaride kültürleşme konusuna odaklanan çalışmaların oldukça sınırlı olduğunu göstermektedir. Üstelik mevcut çalışmaların neredeyse tamamının son dönemde yayımlanmış olması, bu alanın akademik araştırmalarda henüz yeni yeni ele alındığını ortaya koymaktadır. Literatürde, farklı coğrafyalarda kültürel etkileşimlerin mimariye yansımalarını inceleyen örnekler bulunmakla birlikte, çok kültürlü yapısıyla öne çıkan Anadolu'da mimari kültürleşmeyi doğrudan ele alan kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu durum, Anadolu'daki ahşap sütunlu camiler özelinde yapılacak bir araştırmanın yalnızca mevcut boşluğu doldurmakla kalmayıp aynı zamanda İslâm mimarisi bağlamında kültürleşme olgusunun daha geniş bir perspektiften değerlendirilmesine katkı sağlayacağını göstermektedir.

2.2. Ahşap Sütunlu Camiler Üzerine Literatür

Ahşap sütunlu camiler üzerine literatürün bibliometrik analizinde çalışma örneklemini, “İnşaat Yapı Teknolojisi VE Tarih” ve “Ahşap Sütunlu Camiler” kombinasyonu için 20 belgeden oluşmaktadır. Bu çalışmalardan toplam 82 anahtar kelimesi tespit edilmiştir. Bu anahtar kelimeler arasında Kültürleşme ve Yapı gibi anahtar kelimeleri bulunmamaktadır. Anahtar kelime eş-oluşum analizi görselinde, ilk göze çarpan şey izole bir şekilde oluşan anahtar kelime grupları olmakla birlikte bu çalışmaların birbirinden kopuk olduğunu göstermektedir. Grafiğin ana eksenini ise üç çekirdek anahtar kelimesi oluşturmaktadır: cami, kültürel miras ve restorasyon (şekil 2.3). Bu arada ahşap sütunlu camiler anahtar kelimesi, restorasyon ile aynı kümede yer almaktayken yığma binalar anahtar kelimesi aracılığıyla kültürel miras anahtar kelimesinin olduğu küme ile ilişkilendirilmiştir (şekil 2.4). Ayrıca, Anadolu'daki örneklerin Asya kıtası gibi başka coğrafi bölgede bulunan örneklerden daha fazla sayıda çalışılmış olması da dikkat çekicidir.

Şekil 2.3. (a) Web of Science veritabanından bibliyometrik veri aktarımı için kullanılan anahtar kelime seti; (b) "İnşaat Yapı Teknolojisi VE Tarih" ve "Ahşap Sütunlu Camiler" için anahtar kelimelerin ağ görselleştirmesi (anahtar kelimelerin tümü ele alınmıştır).

Şekil 2.4. "Ahşap Sütunlu Camiler" anahtar kelimesinin ağ görselleştirmesindeki yeri

Türk kaynaklarında Anadolu'nun mimarlık tarihini ele alarak yayınlanmış kitaplarda bu camilerden de bahsedilmiştir (Aktuğ Kolay 1999; Kuban 1965; 2010) ama özellikle bu konuyu ele alınmış kaynaklar daha azdır (Hayes 2010; Koçak 2020). Bu camilerde kültürleşme konusunda Er Akan (2022) makalesinde Anadolu'daki ahşap sütunlu camilere değinmiştir. Bu çalışmada, Selçuklu mimarisinin ve inşaat tekniklerinin Asya ve Bizans'tan gelen unsurlarla kültürleşmesini göstermek için çevre duvarlarının gelişimini izleyerek Selçuklu ahşap hipostil camileri analiz edilmiştir. Farsça literatüründe Morvarid (1982) "Doğal, sosyal, ekonomik ve tarihi koşullar açısından

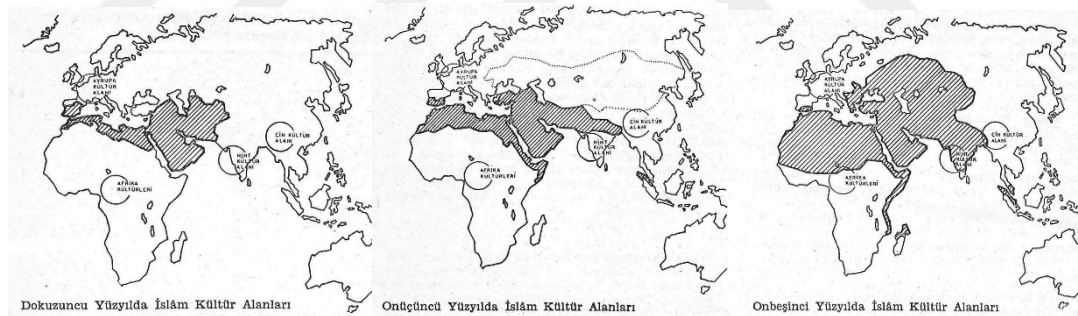
Meraga" adlı kitabında Meraga'daki ahşap sütunlu camilerini incelemiştir. Khairy (2006) ise kitabında İran'daki Azerbaycan bölgesindeki ahşap sütunlu camilerini gözden geçirmiştir. "Azerbaycan'daki ahşap camilerin mimarisinde sütunlu salonların evrimi ve kökeninin araştırılması" başlıklı makalede ise bu mimarinin kökenleri İran sınırları içerisinde araştırılmaya çalışılmıştır (Oskoyi ve Ashtiyani 2019). İran'da bulunmakta olan Abyaneh cami hakkında sanat tarihi çalışmalar bulunmaktadır (Zangeneh Inaloo 2012). Bu çalışmalar camilerin belgelerini sunmakta ve kitabelerin çevirilerini sağlamaktadır (Dezianian 2010), ancak genellikle camileri daha geniş tarihsel bağlamlarına yerleştirilmeye çalışılmamıştır.

Ortadoğu ve Orta Asya'nın tarihindeki ahşap yapı sistemleri, özellikle ahşap sütunlu camiler üzerine çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Türkiye'de bu konuda yapılmış birçok makalede, söz konusu camiler hem sanat tarihi açısından hem de strüktürel performansları bakımından ele alınmıştır. Örneğin, Sevilay Zamur Koçak'ın 2020 (Koçak 2020) yılında tamamladığı "Ahşap Sütunlu Camilerin Taşıyıcı Sistem Performansları: Kastamonu Örneği" başlıklı yüksek lisans tezi ve Kenneth Hayes'in 2010 yılında yazdığı "Anadolu'nun Ahşap Sütunlu Camileri: Moğol Egemenliği Altında Cami ve Devlet İnşası" başlıklı doktora tezi bu çalışmalara örnek gösterilebilir. İran'daki çalışmalar ise genellikle bu camilerin süslemeleri (Ghaffari Haris ve Fasihi 2018) ve sanat tarihi özelliklerinin Anadolu'daki örneklerle karşılaştırılması üzerine yoğunlaşmıştır (Madhoushian Nejad 2023). Her iki ülkede de bu camilerin mimari rölöveleri ve analizleri yapılmış durumdadır. Ancak, bu iki bölgedeki camilerin yapım tekniklerinin ilişkilerini inceleyen hemen hemen hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle, bu çalışma, Türkiye ve İran arasındaki yapım tarihi bağlamında Orta çağ dönemi kültürleşmesini ele almaktadır. Şüphesiz, bu ilişkilerin ve kültürleşmenin başka etkileri de vardır; ancak bunlar bu çalışmanın kapsamına girmemektedir. Bu çalışmanın, ilgili diğer araştırmalara öncülük etmesi amaçlanmaktadır.

3.1.1. Sosyo-kültürel etkileşimler

Orta çağın özellikle 10. yüzyıldan itibaren şekillenen dönemi, Türklerin Anadolu'ya gelişiyle birlikte ahşap sütunlu camilerin yaygınlaşmaya başladığı bir evreye işaret eder. Bu süreçteki İslam coğrafyasındaki mimari uygulama alanı, farklı dönemler ve üsluplar arasındaki önemli farklılıklarla karakterize edilir. Dolayısıyla, İslam ülkelerinin sonraki dönemlerdeki sanatsal yaratımları, çağdaş sosyal ve kültürel gelişmeleri yansıtan yeni sentezler olarak görülebilir (Kuban 1982). Başka bir ifadeyle, İslam mimarisi dediğimiz, İslam coğrafyasındaki yerel gelenekler ve onların kökenlerinin bir devamı olarak düşünülebilir. Bunu destekleyen Pope (1939: 910), İran mimarisine dair değerlendirmesinde "bazı ritüel istekler dışında İslam, İran'ı yeni inanç için uygun bir mimari ifade bulmakta serbest bırakmıştır" demektedir.

Şekil 3.2'de görüldüğü gibi İslam coğrafyası olarak adlandırılan İslam kültürünün etki alanının 13. ve 15. yüzyıllar arasında Moğolların İslamlaşmasıyla Orta Asya'ya ve Selçukluların batıya hareketi ile (şekil 3.9) Anadolu'ya yayılmış ve sosyo-kültürel etkileşimlere sebep olmuştur (Peacock 2015). Bu çalışmanın kapsamına giren dönemde Anadolu sanat ve mimarisinde gözlemlenen yenilikler, o yıllarda bölgede yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik olaylarla doğrudan ilişkilidir. Selçuklu mimarisindeki bu değişiklikleri anlamak ve açıklamak için bu olayları ana hatlarıyla belirtmek önemlidir (Karamağaralı 1982).

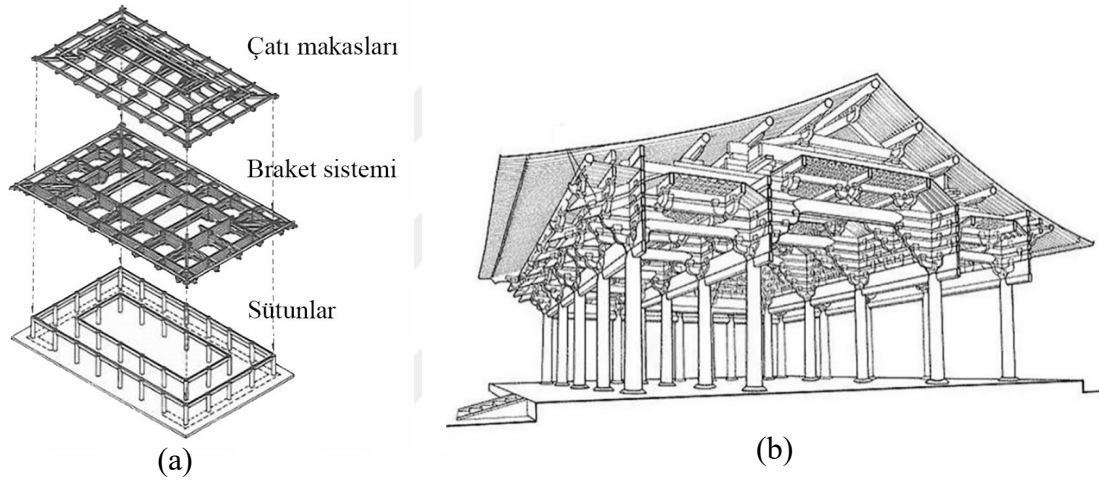

Şekil 3.2. 9. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar İslam kültürünün etki alanları. Soldan sağa 9., 13. ve 15. yüzyıllar (Kuban 1982:14-15)

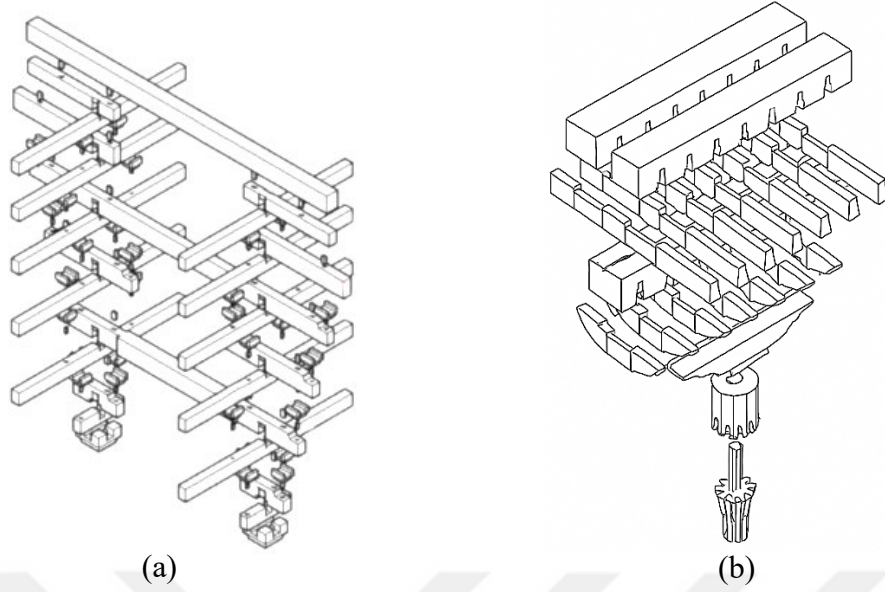
3.1.1.1. Doğu Asya ve Moğol etkisi

Kuban (2010), Doğu Asya'dan Anadolu'ya uzanan Türklerin kültür ve sanatlarının hangi bağlamlardan etkilendiğini belirlemek üzere, Türk bozkır göçerlerinin Çin ile olan ilişkileri üzerinde kısa bir inceleme yapmıştır. Bu inceleme, göçer ve yerleşik toplumlar arasındaki ilişkilerin yapısını araştırmaktadır. Ayrıca, bu kültürel etkileşim süreci Türk-İran ve Türk-Bizans ilişkilerini de açıklayıcı bir nitelik taşımaktadır. Asya'dan Anadolu'ya göçlerinde Türkler çok sayıda toplulukla etkileşime girmişlerdir (Uçar ve Örmecioglu 2021). Kuban'a (2010) göre Çin'den Anadolu'ya uzanan

tekniklerin başında ahşap tavan yapımına dair bilgiler gelmektedir. Tang Hanedanlığı (618–907) dönemi hem Orta Asya hem de Doğu Asya bağlamında ahşap yapı geleneğinin gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Tang mimarisinin temel özelliği, düşey-yatay hiyerarşiyi açık biçimde ortaya koyan, saray tipi bir ahşap iskelet sistemidir. Bu sistem şekil 3.3’te görüldüğü gibi, 3 yatay katmandan oluşmaktadır: taş kaide üzerine doğrudan oturan sütunlar, sütun başlıklarını birbirine bağlayan ve rijit bir yatay ızgara oluşturan *dougong* (braket sistemi); ve üstte yer alan çatı makasları (Wang vd. 2022). Bu teknikle benzerlik gösteren tavan uygulamalarına, İran ve Anadolu coğrafyasında inşa edilmiş ahşap sütunlu yapılarda da rastlanmaktadır (Şekil 3.4). Bu süreklilik, yalnızca işlevsel ve simgesel bir anlam taşımakla kalmayıp, aynı zamanda bu iki bölge arasındaki çok eski ilişkileri de ortaya koymaktadır (Kuban 2010).

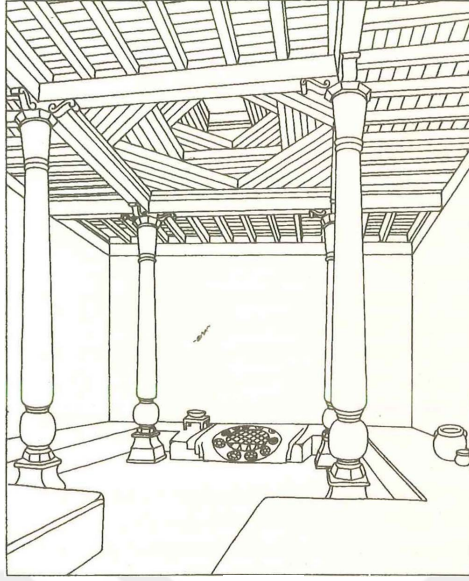

Şekil 3.3. (a) Tang mimarisinde ahşap çerçevenin yapısal katmanları (Wang vd. 2022:448); (b) Tang Hanedanlığı dönemine ait saray tarzı ahşap yapı (Wang vd. 2022:448)

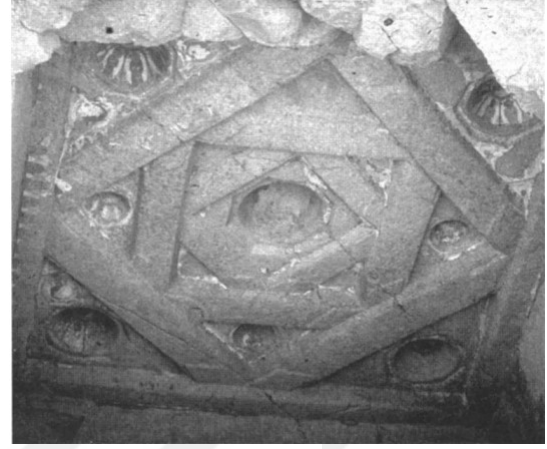

Şekil 3.4. (a) Tang Hanedanlığı (7.-10. yy) dönemi ahşap sütun başlıklarını tavanın kirişlerine bağlayan *dougong* sisteminin (braket sistemi) patlamış perspektifi (Wang vd. 2022:449); (b) Anadolu ahşap sütunlu camilerinde (13. ve 14. yy) sütun başlıklarını tavanın kirişlerine bağlayan sistemin patlamış perspektifi (Atar vd. 2022:71)

İslam öncesi dönemin en ünlü örneklerinden biri, arkeolojik buluntularının zenginliği ile dikkat çeken Pencikent'dir (şekil 3.5.a). Bu antik kent, Semerkand'ın 68 kilometre doğusunda yer almaktadır ve 8. yüzyıl ortalarına kadar yaşamıştır. Pencikent'te yapı malzemesi olarak taş kullanılmamış; bunun yerine, masif tuğla ve kerpiç duvarlarla inşa edilmiştir. Sarayın içinde ahşap sütunlarla desteklenen, büyüklüğü 80 metrekareye kadar ulaşan salonlar yer almaktadır. Gelişmiş ahşap oyma teknikleri ile süslenmiş sütunlar, kapılar ve kirişler, duvarları renklendiren resimlerle tamamlanmıştır (Kuban 2010). Bu durum, ahşap sütunlu salon tipolojisinin Doğu Asya'dan başlayarak Orta Asya üzerinden Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Şekil 3.5.b'de görülen Bamiyan bölgesindeki taş rölyef, Budist tapınaklara özgü bindirme ahşap tavan tarzını tasvir etmektedir. Bu tavan tarzı, Pencikent'teki sarayın rekonstrüksiyonunda da kullanılmıştır. Bu eser, 4. yüzyılda inşa edilmiş olup, günümüzde Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde "kırlangıç tavan" diye adlandırılan çatı inşa tekniğinin kökeni sayılabilir (Steinhardt 2014). Yapı tekniği açısından Batı Çin'den Batı Anadolu'ya kadar uzanan kuşak üzerinde farklı dönemlerde varlık göstermiş biçimler, bindirme ahşap tavan tekniği gibi yapısal detaylarda gözlemlenmektedir.

(a)

(b)

Şekil 3.5. (a) Pencikent'te ahşap bindirme tavanlı bir mekânın rekonstrüksiyonu (Kuban 2010:86); (b) Foladi mağarası 4'ün tavanı (4. yy), Bamiyan (Steinhardt 2014:58)

Bu mimari sürekliliğin şekillenmesinde İpek Yolu'nun oynadığı rol göz ardı edilemez. İpek Yolları, bir yandan Ön Asya'daki erken ticaret geleneklerinin, diğer yandan ise Han Hanedanlığı'nın (MÖ 206–MS 220) genişlemeci politikalarının sonucu olarak oluşmuş çok katmanlı bir ağ niteliği taşımaktaydı. Kara yollarında özellikle Maverâünnehir'de yer alan Sogdian diasporası, Tang Hanedanlığı döneminde (618–907) Çin ile Batı arasında lüks ürünlerin dolaşımını sağlayan en önemli aktör olmuştur. Bu ağ üzerinden değerli taşlar, kâğıt, baharat ve tıbbi bitkiler gibi çok çeşitli mallar taşınmış; aynı zamanda dini inanışlar, ritüel pratikler ve mimari gelenekler de kültürel aktarımın parçası olmuştur. Ancak Sogdiana'nın Arap ordularınca fethedilmesi ve Çin'in An Lushan İsyanı (755) ile sarsılması, kara ticaretini büyük ölçüde zayıflatmış, ticaretin deniz yollarına kaymasına zemin hazırlamıştır (Paskaleva ve Turner 2025). Türklerin de İslam dünyasına, özellikle İran'daki ahşabın daha az bulunduğu bölgeleri gibi yerlere, ihraç ettikleri mallar arasında ahşap, önemli bir yer tutmaktadır. Orta çağ dönemindeki yapısal farklılıklara rağmen, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan kesintisiz bir düşünce ve ticari meta alışverişine olanak tanıyan sürekli bir kültürel ortam mevcuttur. Bu durum zanaatkarlar ve sanatkarlar için bir savaştan diğerine ülke değiştiren sonsuz bir hareket ve etkileşim olanağını sağlamaktadır (Kuban 2010) (şekil 3.6). Bu bağlamda, gerek Tang dönemi ahşap mimarisi gerekse Pencikent'teki gelişmiş ahşap konstrüksiyon teknikleri, İpek Yolu üzerinden taşınan bilgi ve becerilerin mekânsal ve zamansal sürekliliğini gösteren somut örnekler olarak değerlendirilebilir.

Şekil 3.6. Orta çağ'da İpek yolu ticari rotaları (Anonymous 5)

Selçuklular döneminde gelişmeye devam eden ve İran'a özgü bir üslup kazanan İslam dönemi mimarlığı ve sanatı, ilk büyük karakteristik yapıtlarını genellikle Doğu İran'da vermiştir. Mimari öğelerin erken örnekleri de bu bölgede ortaya çıkmıştır (Kuban 2010). Orta Asya'dan beri Türkler tarafından kullanılan ahşap hipostil tekniği, Pugaçenkova'ya (1958) göre, İslam dininin bölgede yayılmasıyla cami mimarisinde de ahşap sütunların kullanımının sürmesine neden olmuştur. Ahşap camilerin bilinen en eski örnekleri, eski Türkistan şehirlerinde ahşap sütunlu ve ahşap tavanla örtülü camilerdir. Hive Cuma Cami (şekil 3.7) gibi örnekler değerlendirildiğinde, ahşap sütun ve tavan geleneğine dayalı cami mimarisinin Orta Asya'daki köklerinin Anadolu'ya aktarıldığı anlaşılmaktadır (Koçak 2020).

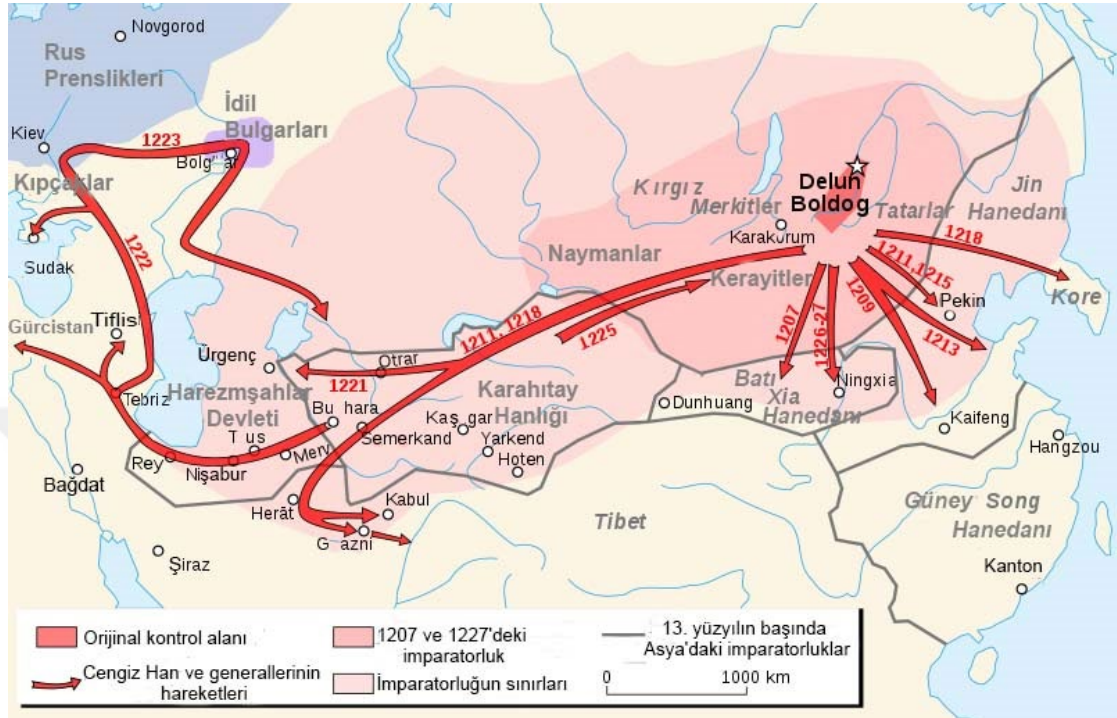
Şekil 3.7. Hive Cuma Cami, 10. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar tarihlendirilen sütunlar (Paskaleva ve Turner 2025:156)

Moğol İmparatorluğu (1206–1368), Asya'nın büyük bölümünü kapsayan geniş sınırları ve çok yönlü siyasi, kültürel ve ekonomik etkileri ile tarihin en önemli imparatorluklarından biri olmuştur. Bu geniş coğrafi hâkimiyet, farklı bölgeler arasında güvenlik, istikrar ve ticari bütünlük sağlayarak 13. ve 14. yüzyıllar boyunca kültürler arası etkileşimin artmasına zemin hazırlamıştır. Kara yoluyla İpek Yollarının yeniden canlanması, özellikle Ön ve Orta Asya güzergâhlarında tesis edilen güvenlik ve siyasi birlik sayesinde mümkün olmuştur. Moğol İmparatorluğu'nun İpek Yollarını doğrudan kontrol altında tutması, bu rotaların kesintisiz ve aktif bir şekilde kullanılmasını kolaylaştırmış; böylece Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir alanda mal, bilgi ve kültürel unsurların dolaşımını hızlandırmıştır (Paskaleva ve Turner 2025).

Karamağaralı (1982) Moğol istilasının Ön Asya'da büyük siyasi, sosyal ve ekonomik değişimlere yol açtığını belirtmektedir. Köseadağ yenilgisinin (1243)¹ Türk tarihinde bir dönüm noktası olduğunu vurgulamış ve bu olay sonucunda Anadolu'nun siyasi, kültürel ve sanatsal olarak yeni bir döneme girdiğini ifade etmiştir. Moğol idaresi altında Anadolu'ya çeşitli unsurlar akın etmiş, Moğol ve Doğu Türk boylarının ülkenin çeşitli yerlerine yerleşmiştir (şekil 3.8). Anadolu'yu özellikle Horasan'dan gelen âlimler ve servetlerini yanlarında taşıyan devlet adamları tercih etmiş ve burada önemli

¹ Köseadağ Savaşı (1243), Anadolu Selçuklu Devleti ile Moğollar arasında gerçekleşmiş ve Selçuklu ordusunun mağlubiyetiyle sonuçlanarak Moğol hâkimiyetinin Anadolu'ya yayılmasına yol açmıştır.

faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde Anadolu yapılan eserlere katkıda bulunan sanatkârlar arasında Türkistanlı, İranlı ve Azerbaycanlıların olduğu ve bazılarının doğudan geldiğine dair işaretler bulunmaktadır (Karamağaralı 1982).

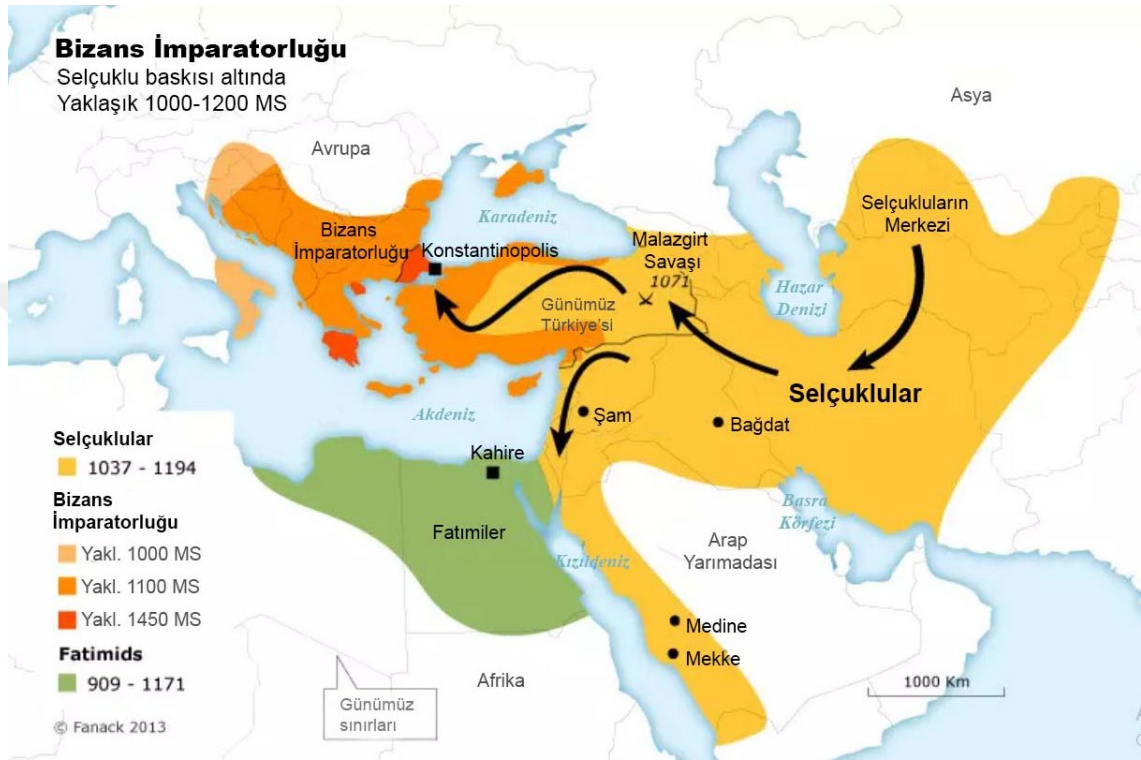

Şekil 3.8. Cengiz Han'ın 1207 ve 1227 yılları arasındaki seferleri (Anonymous 6)

3.1.1.2. Orta çağda İran ve Anadolu etkileşimi

Büyük Selçuklu hakimiyeti altında İran'ın doğudan batıya doğru siyasi kaymasının önemli bir yönü, önceden var olan mimari gelenekleri geliştirme ve uyarlama fırsatlarının çeşitli yöntemler ile gerçekleşmesidir (Moradi 2020). Bu doğudan batıya hareketin bir örneğini Sultan Mahmud'un Maverâünnehir'e gittiğinde bir grup Türk'ü (yaklaşık 50000 kişi) beraberinde İran'a getirmiş ve Horasan'a yerleştirmesi olabilir. Daha sonra bu gruptan bir grup ayrılarak Azerbaycan'a ulaşmıştır ki bu topraklardaki ilk Türk grubu olduğu söylenebilir (1020 civarı) (Morvarid 1982). Batıda, Büyük Selçuklu hükümdarı Alpaslan'ın, 1071 yılında Bizanslılar'a karşı elde ettiği Malazgirt zaferinin 6 yıl ardından, Süleyman Şah'ın İznik'te sultanlığını ilan etmesiyle Anadolu Selçuklu Devleti dönemi başlamış ve 1308'de II. Gıyâseddin Mesud'un ölümüyle sona ermiştir (şekil 3.9) (Tayla 2007). Kuban'a (1982) göre Anadolu'daki Selçuklu Sanatı, İran Sanatı'nın coğrafi olarak geri planda kalması ve farklı geleneklerle etkileşime girmesi sonucunda şekillenmiştir. Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri geleneklerin bazı hallerde etkili olabileceğini göz ardı etmemekle birlikte, kentlerdeki zanaat erbabının yaşamının, Rus ve Ermeniler ile İran'dan gelenlerin etkileşiminden doğduğunu kabul etmek daha mantıklıdır. İran'dan gelen Müslümanlar, idare kadrolarının temelini oluşturuyordu. Yerli

halk tarafından yürütülen ticaret ve zanaat faaliyetleri, Türk öncesi karakterini bir ölçüde korusa da, İranlıların düşünce ve geleneklerine göre şekillendiği söylenebilir (Cahen 2014). Buna göre, İran göçmenlerine elit kültürün taşıyıcıları denilebilir. Peacock (2017) ise onların rolünün daha geniş bir öneme sahip olduğunu ve cami inşaatlarını destekleyerek İslamlaşmada rol oynayan kentli orta sınıfın yükselişine katkıda bulunduklarını savunmaktadır.

Şekil 3.9. Selçuklu seferleri ve Selçukluların Bizans İmparatorluğu ile karşılaşmaları (Anonymous 7)

En eski dönemlerden itibaren, Suriye'den başlayıp Anadolu üzerinden İran'da sona eren yay şeklindeki bölge, taş oymacılığının merkezi olmuştur. Bu sanat dalındaki ustalık ve sanatçılık, her zaman bu bölgenin belirgin bir özelliği olmuştur. Bu döneme ait mevcut yazıtlar, Anadolu'da yaşayan İranlı zanaatkarların isimlerini içermekte ve bu da doğrudan ilişkilerin boyutunu yansıtmaktadır. Örneğin, 1180-1181 yıllarında Divriği'de çalışan "Hasan ibn Piruz Meragalı", 1220 yılında Tokat ve Sivas'ta faaliyet gösteren "Ahmed bin Abu Bekir Marandi", 1237-1247 yılları arasında Amasya'da çalışan "Muhammed bin Mahmud Arani" ve 1243 yılında Konya'da eser veren "Muhammed bin Mahmud bin Osman Tusi" gibi isimler kaydedilmiştir. Bu isimlerin yanı sıra, o dönemde isimleri belirtilmeyen birçok başka kişinin de bu bölgede çalıştığını düşünmek oldukça makuldür. Ayrıca, Moğol istilasından önce İran'dan göç eden birçok zanaatkâr, hem Anadolu'daki inşaat faaliyetlerinin canlanmasına katkıda bulunmuş, hem de sonraki yüzyıllarda gelişecek taş işçiliği tekniklerinin olgunlaşmasında belirleyici bir rol

üstlenmiştir (Oskoyi ve Ashtiyani 2019). Moğol fethi sırasında ise Hülagu Han Meraga'yı başkent olarak seçmiştir. Bu şehirdeki madenler arasında kömür madeni ve mermer madeni bulunmaktadır ve Semerkant'taki Emir'in türbesinin kaidesi bu mermerden yapılmıştır (Morvarid 1982).

Kösedağ Savaşı'ndan (1243) sonra, Anadolu Selçuklu sultanları ve hanedan üyeleri, birkaç türbe dışında, büyük mimari eserler inşa ettirememiştir. Bu dönemin karakterini belirleyen büyük abideler, Moğollarla iş birliği yaparak zenginleşen vezir ve emirlerin isimlerini taşımaktadır. Yeni siyasi ve ekonomik koşullar, sanata da yeni bir yön ve bakış açısı kazandırmıştır. Bunun örnekleri olarak bu çalışmada ele alınan yapılardan Sahip Ata camisi, Anadolu Selçuklu vezirin emriyle ve onun adına yapılmıştır. Tarihi belgelerde, Fahrettin Sahip Ata Anadolu Selçuklu devleti ve Meraga'daki Moğollar ve İlhanlı sultanları arasındaki siyasi heyetlerin başında olduğu belirlenmiştir (Hayes 2010). Belirli koşullara bağlı olarak belirli bir karakter geliştiren Anadolu Selçuklularının değişen şartlardan etkilenmesi doğaldır. Moğolların buradaki rolü, Anadolu'ya İran ve Türkistan'dan ulaşan kültürlerin etkisini artıran olayların tetikleyicisi olmaları ve Anadolu'nun siyasi, sosyal, etnik ve ekonomik yapısını değiştirmeleridir (Karamağaralı 1982). İlhanlılar dönemi, Azerbaycan'da imar faaliyetlerine Hülagu'nun 1262 yılından sonra ağırlık vermesiyle karakterize olmuştur. Azerbaycan'da bu döneme ait maddi kültür kalıntıları, bu görüşü desteklemektedir (Yuvalı 1994). Bu dönemde inşa edilen en önemli proje Gazan Han'ın bakanlarından biri olan Hâce Reşidüddin Fazlullah Hamedanlı'nın (1247–1318) tarafından yapılan Rabe Raşidi kompleksiydi. Varoluş felsefesi, genişliği ve büyüklüğü nedeniyle, İran'ın ilk üniversite kampüsü olarak adlandırılmıştır (Noghrekar vd. 2013).¹

Anadolu'nun diğer İslam ülkeleriyle sürdürdüğü ekonomik ve politik ilişkiler, şantiyelerde farklı ülkelere gelen Müslüman sanatkarların bulunmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bilinen yabancı sanatçıların çoğunun İran, Azerbaycan ve Horasan'dan geldiği görülmektedir (Kuban 1982). Anadolu Selçukluları, anavatanları Mâverâünnehir ve Büyük Selçuklular'dan getirdikleri mimari kültürleri Anadolu'ya taşımışlardır. Anadolu'da, çok eski tarihlerden beri var olan çeşitli mimari eserlerle karşılaşmışlar ve bu mimari etkileşimler sonucunda, kendine özgü bir Anadolu Selçuklu mimarisi ortaya çıkmıştır (Tayla 2007).

3.1.1.3. Bizans imparatorluğunun etkisi

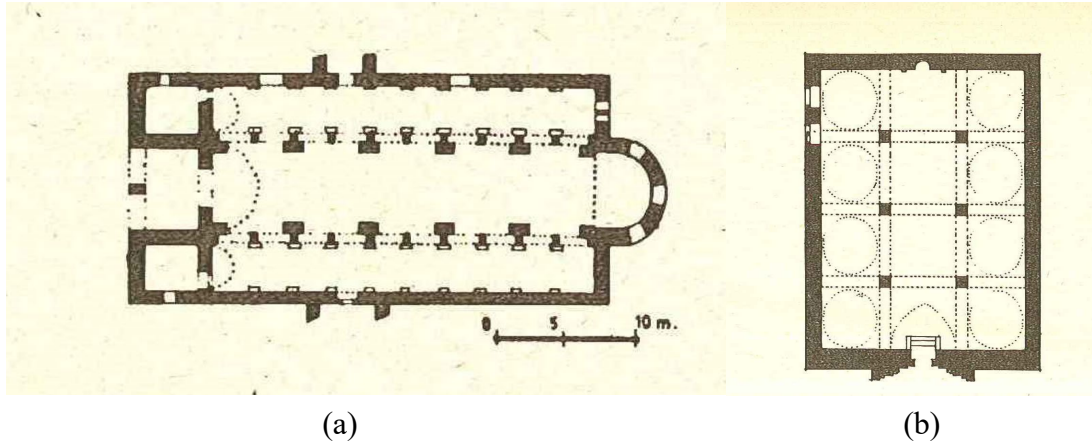
Bizans imparatorluğunda Hristiyanlığın resmi din haline gelmesi, kamusal tapınmaya uygun bir yapı türünün tasarlanması gerekliliğini doğurmuştur. Eski dinlerde bireyler özel sunularını sunarken, Hristiyanlık inananların bir araya gelerek ortak bir ayin

¹ Bu dönemde, kağıt ve kağıt üretim teknolojisi, yeni birleşmiş Moğol imparatorluğunda yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bundan önce, hayvan derisinden yapılan parşömen kullanımının daha yaygın olduğu belirlenmiştir. Bu, kağıda basılmış hafif, taşınabilir görüntülerin başka yerlerde de kullanılabileceği ve grafik, yapısal ve tasarım kavramlarının giderek daha sofistike hale gelebileceği anlamına geliyordu (Paskaleva ve Turner 2025).

gerçekleştirdiği liturjik bir cemaat dini olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, Hristiyanlığı benimseyen büyük kitlelerin ihtiyaçlarını karşılayacak, ayinleri ve ilahileri daha iyi duyulabilir hale getirecek kapalı mekanlar gereksinimi doğmuştur. Eski tapınak formlarının işlevsizliği üzerine, İmparator Konstantin (MS 272–337) ve kilise yetkilileri, dinî gereksinimlere uygun yeni bir yapı türü olarak din dışı kamu yapılarından ilham alarak bazilikayı seçmişlerdir. Başlangıçta kamusal toplantılar için tasarlanan bazilika, adaletin simgesi olarak olumlu bir imaja sahip olmasıyla bu yeni işlev için uygun bir çözüm sunmuştur (Yıldız 2000).

Bazilika, doğu-batı eksenini üzerinde uzanan dikdörtgen planlı bir yapıdır. Doğu duvarı, dışarıya doğru yarım daire şeklinde çıkıntı yapan apsis ile kutsal kabul edilir (camilerdeki mihrap gibi). Bazilikaya giriş batı yönündendir; bu yönde, bazilikaya girmek için hazırlık alanı olan nartex (narteks) bulunur. Batı-doğu yönünde uzanan bu dikdörtgen yapının içi, sütun dizileri ile neflere (sahın) ayrılmıştır; genellikle iki sütun dizisi ile üç nefe bölünür. Ortada kalan kısma orta nef, yan taraflardaki neflere ise yan nef denir. Bazı bazilikalarda, doğu yönünde, apsise yakın bir dikine nef daha bulunur; bu, transept olarak adlandırılır. Bu yapıların üstü ahşap bir çatıyla örtülürken, mihrabın üzeri taş bir yarım kubbe ile kaplanmıştır. Bu şekilde inşa edilen bazilikaların büyük bir kısmı 5. ve 6. yüzyıllara aittir (Yıldız 2000) (şekil 3.10.a). Bizans kiliselerinde cephe düzeni, yapının hem estetik kimliğini hem de yapısal bütünlüğünü belirleyen önemli unsurlardan biridir. Bazı durumlarda farklı kemer düzenlerinin içinde yer alan pencereler, yuvarlak kemerli başlıklara sahiptir. Çoğu dar biçimli olan bu pencereler, sıklıkla ikili ya da üçlü kümeler halinde tasarlanmıştır (Hamilton 1934). Ousterhout (2016), Bizans kiliselerindeki pencerelerin küçük boyutlarını, cam üretimindeki sınırlamalara dayandırmaktadır.

Anadolu'ya ulaşan Türkler, İslam ile burada tanışmış ve kendi Şaman inançları ile Budizm öğretisini, bu bölgenin gelenekleri çerçevesinde yorumlamışlardır. 12. ve 13. yüzyıllarda Orta ve Doğu Anadolu'da gelişen yeni Türk mimarisi, yalnızca yeni tanıştıkları İslam'dan değil, bölgenin yerel kültürünü oluşturan Orta Anadolu'daki Hristiyan yapı geleneğinden de etkilenmiştir (Kuban 1965). Creswell (1962), Avrupalı araştırmacıların büyük bir kısmıyla benzer şekilde, Müslümanların fethettikleri bölgelerde mevcut kilise yapılarının cami işleviyle yeniden kullanıldığı görüşünü öne çıkarmaktadır (Gündoğdu ve Roos 2009). Kuban (1965) bu dönemde binanın programının (fonksiyonun) hükümetten, strüktürel ve konstrüktif yapısının ise Anadolu Hristiyan mimari geleneğinden geldiğini; mimari ve dekoratif formların ise İran ve Orta Asya etkilerini yansıttığını söylemektedir. Türkler inşa ettikleri erken dönem camilerde bazilikal planı önemsemiş ve kullanmışlardır. Örneğin Divriği Kale Cami'nin (1180) bazilikal üç nefli planı, dikkat çekici bir şekilde üç sahnalı bir kilise planına uygun olarak inşa edilmiştir (Kuban 1965) (şekil 3.10.b).

Şekil 3.10. Bazillika ve erken dönem camileri arası planimetrik benzerlikler (a) Binbir Kilise, üç nefli kilise, erken hristiyanlık dönemi, 3. ve 8. yüzyıllar arası, plan (Kuban 1965:73); (b) Divriği Kale Camisi (1180), plan (Kuban 1965:131)

3.1.2. Yapım tekniği ve yapı malzemeleri konusunda etkileşimler

Doğu Asya Budist tapınaklarında en çarpıcı yapılar pagodalardır. Buda heykelini barındırmakta olan ana salon ise genellikle pagodanın arkasında, ana ekseninde konumlanır. Merkezi aksiyel plan, çok katlı çatı ve braket sistemi gibi mimari unsurları içeren bu ahşap yapılarda konsol setleri, ters V destekler ve yastık kirişler gibi özgün tektonik detaylar bulunur (Steinhardt 2011) (şekil 3.3 ve 3.4 a).

Kuban'a (1982) göre, Karahanlılar dönemi (840–1212), Türklerin İslâm'ı kabul ettikten sonra yoğun olarak yerleştikleri bölgelerde ortaya çıkan ve tarihsel olarak belgelenebilen ilk zengin mimari örnekleri sunmaktadır. Bu dönemde inşa edilen cami, türbe ve kervansaraylar; yapım teknikleri, strüktürel özellikleri, eyvan ve aksiyel düzenlemelere dayalı plan düzenleriyle, Maverâünnehir ve Harezm bölgelerinde gelişen erken Orta çağ mimarlığının devamını göstermektedir. Böylece Karahanlı mimarisi, sadece kendi coğrafyasıyla sınırlı kalmayıp, daha geniş bir yapı kültürünün sürekliliğini yansıtmaktadır. Anadolu'daki Beylikler mimarisinin yapım teknikleri ve süsleme programı da genel olarak Doğu mimarileriyle benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlikler özellikle kemer, örtü ve örtü geçiş elemanlarında belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. İran ve Anadolu Selçuklu geleneğinden türeyen iki merkezli sivri kemer bu etkileşimin bir örneği sayılabilir (Aktuğ Kolay 1999).

İran mimarisinde tarih boyunca en yaygın kullanılan malzeme tuğla olmuştur. Başlangıçta yük aktarımı temelde yığma tekniğine dayanırken, zamanla gerçekleştirilen yapısal denemeler sonucunda taşıyıcı sistemlere etki eden kuvvetlerin daha doğru kavranması mümkün olmuştur. Bu süreç, mimari yapıların statik kurgusunun aşamalı olarak tuğlaya dayalı iskeletimsi bir sisteme dönüşmesine olanak sağlamıştır. Böyle bir sistemde, yük taşıyan elemanlar dolgu elemanlarından ayrılır ve her biri mümkün olan en optimal kesitlere indirilir. Bu sistem, ağır ve kalın duvarları taşıyıcı ayak ve onların arasındaki dolguların bir kombinasyonuna dönüştürerek, duvarlar içinde nişler ve boş

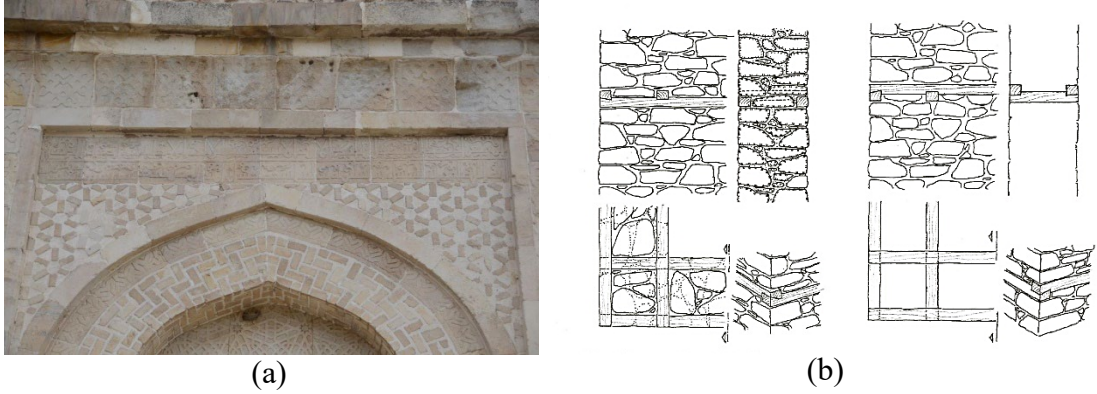
kemerler yaratır. Bu boşluklar genellikle iç mekanın ışık alması için büyük pencereler ve açıklıklar yaratma imkanını sağlar (Navai ve Haji Ghasemi 2011). Bu sistem İran mimarisinin etkisi altında olan bölgelerde yaygınlaşmıştır. 11. Yüzyılın son yıllarında inşa edilen Talhatan Baba Cami, Merv kentinin doğusunda bu sistemin dikkat çekici örneklerinden sayılır.

Öte yandan Anadolu'da, antik dönemden beri taş yaygın bir malzeme olarak kullanılmıştır (Naumann 1985). Bunun nedeni, Anadolu'da mermer gibi doğal taş kaynaklarının bol miktarda bulunmasıdır. Bu çalışmada incelenen örnek camiler 12. ve 13. yüzyıllara ait olmakla birlikte, Anadolu'da bu dönemden hemen önce, özellikle Orta Anadolu'da Kapadokya ve Likonya bölgelerinde 10. ve 11. yüzyıllara tarihlenebilecek taş yapı kalıntılarına rastlanmaktadır. Ancak söz konusu yapılar kesin olarak tarihlendirilememektedir. Bu taş yapılarda, standart duvar ve tonoz elemanların yerel tüf taşından yapıldığı görülmektedir. Bu taşlar, kireçtaşı ile harçlanmış moloz çekirdeğin üzerine kaplama olarak kullanılmak üzere ince bir şekilde kesilmiştir. Yerel volkanik kumdan yapılan harçlar özellikle sağlamdır. Söz konusu yapıların plan şemaları ve ölçekleri ise önemli ölçüde çeşitlilik göstermektedir (Ousterhout 2019).

Taş ve kerpiç gibi yapı malzemeleri özellikle Kafkasya, Azerbaycan, Mezopotamya ve Suriye'de ortak olarak kullanılırken; pişmiş toprak, alçı, dokuma ve madencilik teknikleri ise daha geniş bir coğrafi yelpazeye yayılmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın odağı Anadolu'da kullanılan tekniklerin özgünlüğünden, bu tekniklerin Anadolu'da tercih edilmesine ve bu süreçte meydana gelen değişikliklerin değerlendirilmesine kaymaktadır (Kuban 1982). Örneğin, Aktuğ Kolay'a (1999) göre Batı Anadolu'daki tuğla kullanımı ise Bizans geleneğinin bir devamı niteliğindedir. Bununla birlikte, Türklerin Orta Asya'da kerpiç ve tuğla inşa tekniklerinde oldukça gelişmiş bir birikime sahip oldukları da göz ardı edilmemelidir. Özellikle İran'daki Büyük Selçuklu yapılarında görülen tuğla yığma anlayışı, bu mirasın en önemli göstergelerindendir. Dolayısıyla Orta Anadolu'daki yapılarda, dönemin mimari karakteri büyük ölçüde Anadolu Bizans geleneğinin taş yığma teknikleri ile İran-Selçuklu coğrafyasından taşınan tuğla yığma tekniklerinin bir sentezi olarak şekillenmiştir.

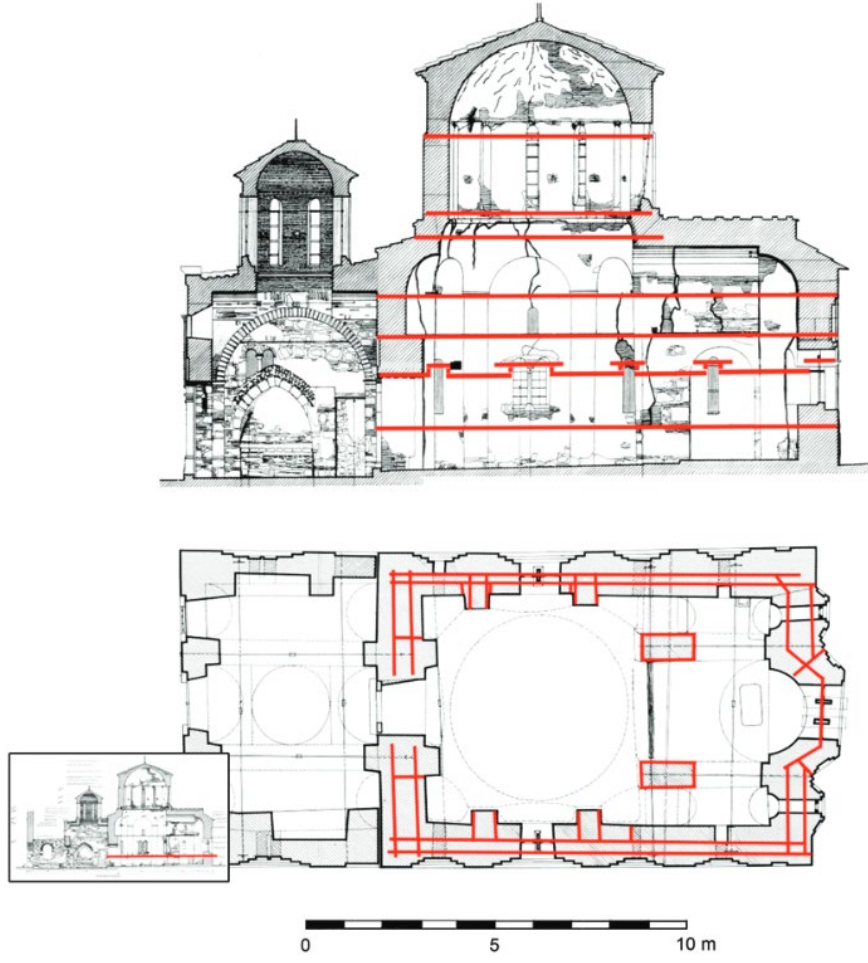
Anadolu'daki dini yapıların yapım tekniği ve malzemesi konusundaki hibrit yaklaşımın örneklerinden biri Divriği Külliyesi'nin kuzey giriş takıdır. Giriş takın yapı malzemesi taş olmasına rağmen, tonoz kısmındaki süsleme İran'daki tuğla tekniğini yansıtmaktadır (şekil 3.11.a). Bu nedenle bu kapı Anadolu taş oymacılığının İslam ve İran tuğla örme kalıplarına bağlı bir yorumu olarak düşünülebilir (Safeipour 2016; Aslanapa 2007). McClary (2020) de bu konuyu ele almış; tuğla formlarının ve motiflerinin taş aktarılmasından bahsetmiştir. Yerel Bizans mimarisinin etkisi ise ahşap hatıl kullanımı gibi Anadolu'da ve bu çalışmada yer alan örneklerin bazılarında devam etmektedir (Aktuğ Kolay 1999). Anadolu örneklerinde taş, duvarlar ve tonozların ana malzemesidir. Duvar konstrüksiyonu, ortası moloz dolgu ile kaplanmış kesme taşlardan oluşmaktadır.

Ayrıca, duvarın içinde ahşap hatıllar kullanılmıştır (şekil 3.11.b). Bu yapı özellikleri, Türk devrinin karakteristik unsurlarını yansıtmaktadır (Kuban 1965).

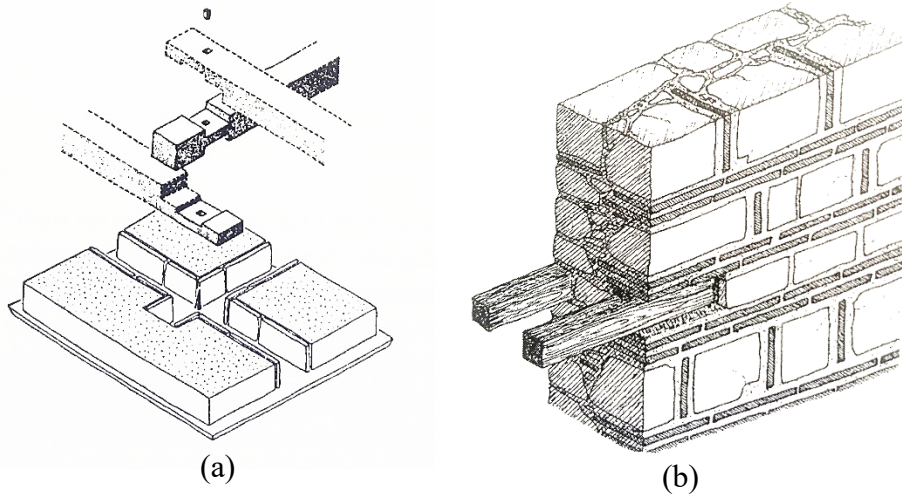

Şekil 3.11. (a) Divriği Kale Cami kuzey taş kapısının bezeme detayları (Safeipour 2016); (b) Anadolu’da ahşap hatıl örneği (Tayla 2007:188)

Yığma duvarlarda hatıl uygulanmasının temel nedenlerinden biri, ahşap donatının inşaatın erken evrelerinde yapıyı geçici olarak stabil tutmadaki kritik işleviydi. Bizans mimarisinde Roma’ya kıyasla daha yoğun harç kullanımı, “harcın akışkanlığı” olarak tanımlanan bir soruna yol açıyordu. Harç sertleşip dayanım kazandıktan sonra düşey yükleri karşılayabiliyor, ancak gerilme ve yanıl kuvvetler altında deformasyon riski taşıyordu. Bu nedenle Bizans ustaları, kalın duvarların içine ahşap hatıllar yerleştirerek yapıya geçici bir sağlamlık sağlıyorlardı. Hatıllar çoğu zaman köşelerde çivileniyor veya birbirine geçirilerek sabitleniyordu. Ayrıca ahşap elemanlar, yapının çatlamadan oturmasına olanak veren bir esneklik kazandırıyor. Böylece ahşap donatı sistemi, Bizans inşaat pratiğinde küçük ölçekli yapılar için pratik, hızlı ve işlevsel bir çözüm olarak öne çıkmaktaydı (Ousterhout 2016) (şekil 3.12). Nitekim Ousterhout (2016), hatılların duvar içinde gizlendiğini ve cepheden görülmediğini, konumlarının ise yoğunlukla cephe malzemesindeki farklılıklarla anlaşılabildiğini vurgulamaktadır (şekil 3.13). Bu yapım tekniği Anadolu’da, özellikle Selçuklu camilerinde Bizans’tan devralınan hatıl sisteminin Orta Asya’dan gelen ahşap iskelet geleneğiyle birleşerek yeni bir yorum kazandığı görülmektedir.

Şekil 3.12. Sakız Adası'ndaki Panagia Krina Kilisesi (1197), ahşap donatıların (hatıl) konumlarını gösteren plan ve doğu-batı yönünden kesit. (Ousterhout 2016:398)

Şekil 3.13. (a) İstanbul'daki Aya İrini Kilisesi'nde (6. yy) kullanılan hatıl sistemi şeması (Ousterhout 2016:228); (b) Bir duvar içindeki donatı kirişlerin (hatıl) yerlerini gösteren şema (Ousterhout 2016:208)

3.1.3. Mekansal etkileşimler

İki dik eksenin kesişimi, İslam İran mimarisindeki eserlerin tasarımını yönlendiren en yaygın ve kapsamlı ilkelerdendir. Bu ilke, binanın bütününden bileşenlerine, tasarımın farklı düzeylerinde genel ve belirleyici bir geometrik formda kendini gösterir. Böylece hem bütün hem de parçalarında benzer özellikler yaratılır. Ayrıca, bu ilkenin tasarımdaki baskınlığı, çeşitli yapılara ortak bir görünüm ve perspektif kazandırır. İki dik eksen temelinde tasarlanan bir mekan, dört zıt yönü vurgular. Bu dört yöne eşit çekim, mekanda bir yönsüzlük hissi yaratır ve ortamı dengeli, statik ve dik bir hale dönüştürür. Ayrıca, bazen bir eksene duyulan vurgu ve dikkatin artması, o eksene doğru olan çekimi artırsa da, bu durum mekanın genel dengesini ve yönsüzlüğünü bozacak kadar fazla olmamalıdır (Navai ve Haji Ghasemi 2011).

Erken Bizans kiliselerinde ise, dış cepheyi ve genel planı düzenleyen eksele ve simetrik kütle kompozisyonu, iç mekanda da etkisini gösterir. Burada, mekansal düzenleme tek kaçışlı perspektife doğru kayar ve izleyicinin dikkatini tek bir odak noktasına, genellikle apsis veya altara çeker. Bu mekansal odak, sadece hareketi ve görsel dikkati yönlendirmekle kalmaz, aynı zamanda litürjik ve sembolik deneyimi de zenginleştirerek kutsal mekanda derinlik ve hiyerarşi hissi yaratır (Ousterhout 2016).

Giriş kapıları, bir binanın dış cephesi ile iç mekanını bir araya getiren önemli unsurlardır ve belirli bir mimari tasarıma sahiptir. İran’da binanın türüne bağlı olarak giriş kapıları farklılık gösterse de genellikle insan hareketinin yönlendirilmesini sağlayan, yolunun kesintiye uğratan ve birden fazla alandan oluşan karmaşık yapılar olarak karşımıza çıkar. Giriş kapıları, çoğunlukla bir giriş takı (Piştak), ana alan (Haşti) ve bir veya daha fazla antreden oluşur. Antre mekânları zaman zaman dikeyde vurgulanarak yapıya karakteristik bir görünüm kazandırır. Plan şeması genellikle sekizgen veya benzeri çokgen formlarda tasarlanmakla birlikte, kare ya da dikdörtgen biçiminde uygulamalar da görülebilir. Kamu yapılarında girişler çoğunlukla yapının ana eksenine yerleştirilirken, konutlarda avlunun köşe noktalarında konumlandırılması tercih edilmiştir (Navai ve Haji Ghasemi 2011).

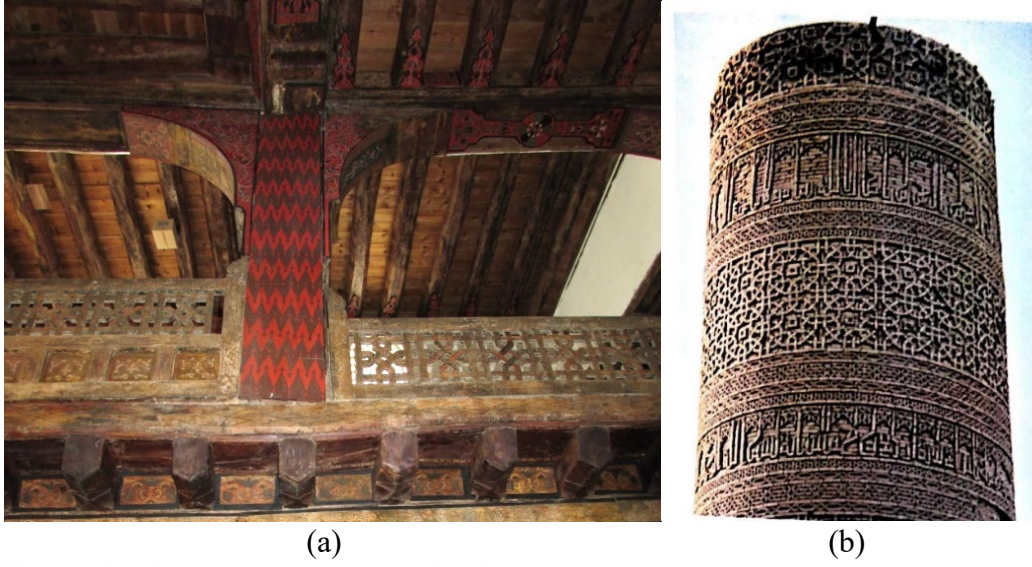
Büyük Selçuklu mimarisinde eyvan içinde oluşturulan Piştak, Anadolu Selçuklu yapılarında sadeleşerek kalın bir kemer ya da niş içine yerleştirilmiş giriş kapısına (taç kapı) dönüşmüştür. Batı Anadolu Türk mimarisinde ise bu yapı daha da basitleşerek geniş bir sağır kemer içinde yer alan giriş nişini oluşturan bir kompozisyon hâlini almıştır (Aktuğ Kolay 1999). Bu kapının diğer bir özelliği, neredeyse düz, iki boyutlu bir şekilde tasarlanmış olmasıdır. Bu nedenle, kemer içinde mukarnas yerine mukarnas taklidi olan basit bir desen kullanılmıştır. Benzer örneklerine ise Divriği ve Meraga’da rastlanmaktadır (Kuban 1965). Ayrıca, Anadolu mimarisinde giriş takından sonraki gelen haşti ve antrelerin hiç bulunmadığı veya basitleştirilmiş halde tasarlandığı anlaşılmaktadır.

Bizans ve Hristian mimarisinde ise, girişten hemen sonra gelen dikdörtgen planlı mekan Narteks olarak adlandırılmıştır (Buchwald 1999). Narteks adı verilen uzun geçit genellikle kilisenin batı ucunun tamamı boyunca uzanır. Naostan (ana mekan) üç kapılı bir duvarla ayrılır. Narteks genellikle sonradan eklenmiştir; bazen exo-narteks olarak adlandırılan bir dış narteks de vardır (Hamilton 1934). Bu mekan Anadolu camilerinde ilk dönemlerden sonra görülmeye başlanan son cemaat alanı ile benzerlik taşımaktadır. Bu mekanların İran örneklerinde yer almaması, son cemaat yerinin bizans etkisiyle gelişen mekanla bir etkileşim ürünü olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

3.1.4. Bezemesel etkileşimler

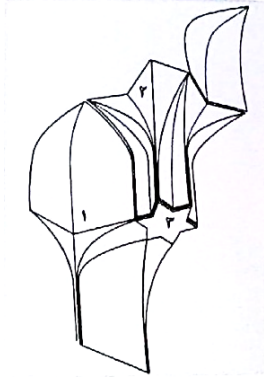
10. yy'dan itibaren yaygın olarak bezeme programında yer alan alçı bezeme tekniği, mukarnas, sırlı tuğla ve çini gibi unsurların mimarideki kullanımı, kökenleri İran ve Anadolu Selçuklu mimarisine dayanan uygulamalardır. Aslan motifi, Sasani geleneklerinden İslam kültürüne geçmiş bir semboldür. Kemerlerin üzerindeki yazılı çini kaplaması, Anadolu mimarisinde de görülen, ancak Büyük Selçuklu kökenli bir bezeme türüdür (Aktuğ Kolay 1999). Örneğin, Birgi Ulu Cami'nde (1312) kubbeyi destekleyen kemerlerden birinin üzerinde günümüze ulaşan çini kaplama, Birgi Aydınolu Türbesi'nin (1334) kubbesindeki sırlı tuğla örtüsü ve kubbe eteğindeki çini yazıt şeridi gibi unsurlar, Anadolu'da örnekleri bulunsa da Büyük Selçuklu geleneğinin bir uzantısını temsil etmektedir. Bezeme unsuru, ağırlık kazanan bir geçiş ögesi olarak İran ve Anadolu'da yaygın bir şekilde kullanılırken, Batı Anadolu'da, Menteşeoğulları Beyliği'nde yer alan Milas Firuz Bey Camisi (1394) ve Balat İlyas Bey Camisi'nde (1404) mukarnas, üçgenler ve ışınsal öğelerle zengin bir bezeme kompozisyonu oluşturulmuştur. Geçiş öğeleri üzerinde uygulanan bezeme türlerinden mukarnas dizileri ve Selçuk İsa Bey Camisi'ndeki (1374) düzlem üçgen çini kaplaması, İran ve Anadolu Selçuklu mimari geleneğine dayanmaktadır (Aktuğ Kolay 1999).

11. yüzyıldan itibaren İran'da tuğla kullanımının yaygınlığı, konstrüksiyon ve süslemenin gelişiminde belirleyici bir rol oynamış; bu nedenle Büyük Selçuklu devrinde tuğla sadece cephe malzemesi olarak değil, dekorasyon ögesi olarak da önemli bir rol oynamıştır (Navai ve Haji Ghasemi 2011). Hatta bazen tuğla, strüktürle ilgisi olmayan geometrik düzenler içinde büyük yüzeylerin kaplanmasına da olanak tanımıştır. Tamamen lineer poligon, zikzak, merdiven motifleri ve bunların kesişiminden oluşan tuğla desenleri, zamanla yazı ve renk ilavesiyle daha üst bir dekoratif seviyeye ulaşmıştır (Kuban 1965). Anadolu Selçuklu fresklerinde görülen zikzaklar, tuğla ile yapılan ve Büyük Selçuklu'da yaygın olan motiflerin devamı olabilir (Şekil 3.14). Ahşap sütunlu camilerde de diğer yapı tiplerinde olduğu gibi, cephede giriş takı süslemeleriyle görsel odak oluştururken, iç mekanda ise aynı rolü mihrap üstlenmektedir (Kuban 1965). Mihraptaki süslemelerin en üst düzeyde olması, her iki ülkede de gözlemlenmektedir.

Şekil 3.14. (a) Eşrefoğlu Cami iç mekanın ahşap süslemesinden bir görüntü (Daneshmand, 15.3.2025); (b) Saveh Cami minaresinin tuğla süslemeleri (Navai ve Haji Ghasemi 2011:160)

Belirli bir sırayla üst üste yerleştirilen küçük elemanların birleşiminden olan mukarnas, genellikle farklı düzlemlerdeki yapı elemanlarını birleştiren bir geçiş elemanıdır. Taban duvarlarından kademeli olarak yükselerek çatının tepesinde son bulur, böylece katmanlı ve kıvrımlı bir çatı oluşturur. Mukarnas genellikle girişlerin ve sundurmaların yarım kemerlerinin altında, kubbelerin altında ve sundurmaların köşelerinde kullanılır ve bazı durumlarda tüm kemeri kaplar. Mukarnas ayrıca sütun başlıklarında, minarelerde ve odaların iç dekorasyonlarında da görülür. Mukarnas, genellikle tavandan aşağıya doğru uzanarak altında ikincil bir kabuk işlevi görür. Bu karmaşık yapı, tuğla, alçı, fayans, ayna veya bu malzemelerin bir kombinasyonu gibi çeşitli malzemelerle kaplanabilir. Ayrıca, mukarnas farklı bağlamlarda uygulanabilme özelliğine sahiptir. Bu iki özellik (malzeme çeşitliliği ve bağlamın farklılığı) mukarnas uygulamalarının çeşitli mekanlar yaratma yeteneğini artırmaktadır. İlk bakışta karmaşık görünen mukarnas kompleksi, aslında şekil 3.15’de görüldüğü gibi birkaç belirgin ögenin birleşiminden oluşur. Bir veya iki düz sıra halinde tekrarlanan birimler olarak kullanılan mukarnaslar, “kuyruklar” olarak da adlandırılır (Navai ve Haji Ghasemi 2011).

Şekil 3.15. Mukarnası oluşturan öğeler (Navai ve Haji Ghasemi 2011:97)

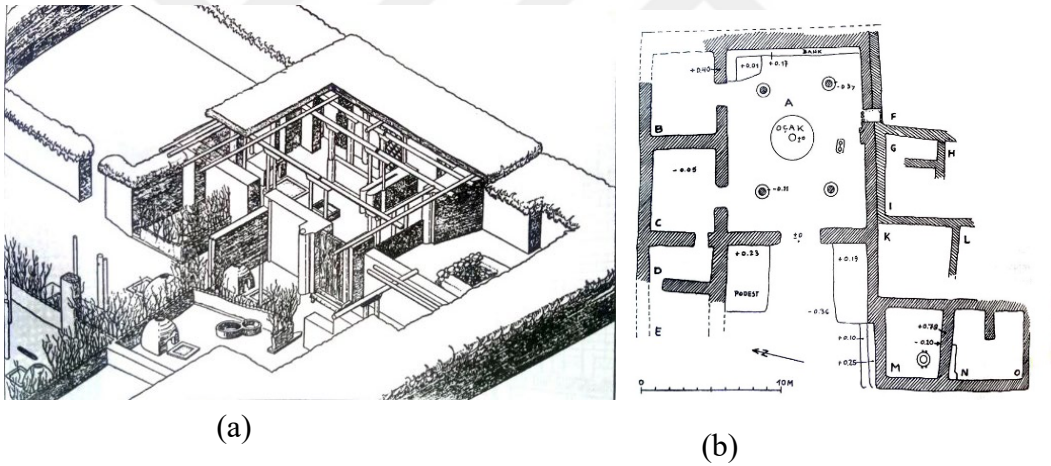
Bizans'ın erken dönem kilise mimarisinde, yapısal ve yüzeysel süslemelerde doğal formların idealize edilmiş soyutlamaları belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. Sütun başlıklarının tasarımında, geç Antik çağ Korint düzeninin etkileri hala hissedilmekte; ancak erken Bizans ustaları bu formları sepet başlıklar (basket capitals) ve yassı panelli abatiler (abaci) kullanarak daha geometrik ve belirgin konturlara dönüştürmüşlerdir (Krautheimer 1986). Bizans, Doğu-Batı ticaret yolları üzerinde stratejik bir konumda bulunması nedeniyle, özellikle Asya'dan çeşitli sanat akımlarını etkisi altına almıştır. Bu akımların başlıca kaynaklarından biri Sasaniler'dir. Özellikle ipekli dokumalar, Sasaniler aracılığıyla Bizans kültürüne girmiş ve buradan taş işçiliği gibi diğer sanat dallarına da yayılmıştır. Sasanilere özgü kumaş motifleri, Bizans taş işçiliğinde önemli izler bırakmıştır. Ayrıca, bazı motif ve figürlerin Orta Asya sanatından ve Hindistan'dan geldiği de bilinmektedir (Yıldız 2000).

İran'da İslam mimarisinin çok ayaklı cami tiplerini geliştirme süreci, Türklerin daha erken dönemlerde Doğu Asya'ya özgü ahşap tavan geleneğiyle karşılaşmalarıyla birlikte başlamıştır. Bu doğu-batı sürekliliğini mümkün kılan etkenlerden biri, İslam öncesinde Tang Hanedanlığı döneminde İpek Yolu'nun gelişmesiyle sağladığı kültürel etkileşimdir. Diğer önemli bir etken ise, 13. yüzyıl başlarında Moğolların siyasi hâkimiyetleri yoluyla Anadolu'ya İran ve Türkistan kültürlerini taşıyarak bölgedeki sosyal, etnik ve ekonomik yapıyı dönüştürmeleri olmuştur. Anadolu Selçukluları, Mâverâünnehir ve Büyük Selçuklu mirasından getirdikleri mimari birikimi Anadolu'ya taşımış; burada Bizans başta olmak üzere farklı geleneklerle karşılaşarak kendine özgü bir sentez geliştirmişlerdir. Bu sentezde Bizans mimarisinin bazilikal plan tipi ve yığma duvar tekniği, Anadolu camilerinin mekânsal organizasyonu ve beden duvarlarında belirgin biçimde rol oynamıştır. Böylece Anadolu camileri, bir yandan İran camilerinin mekân ilkelerini ve anıtsal giriş düzenlemelerini devam ettirirken, öte yandan Bizans bazilikalarının aksiyel iç mekân kurgusunu da benimsemiştir. Sonuç olarak, Anadolu Selçuklu mimarisi hem İran İslam mimarisinin geometrik ve yönsüz mekân anlayışını hem de Bizans mimarisinin simetrik ve hiyerarşik düzenini bir araya getirmiş, bezeme açısından ise İran geleneğinden gelen tuğla kökenli formları ve motifleri sürdürerek çok katmanlı bir mimari kimlik ortaya koymuştur.

3.2. Ahşap Sütunlu Camiler

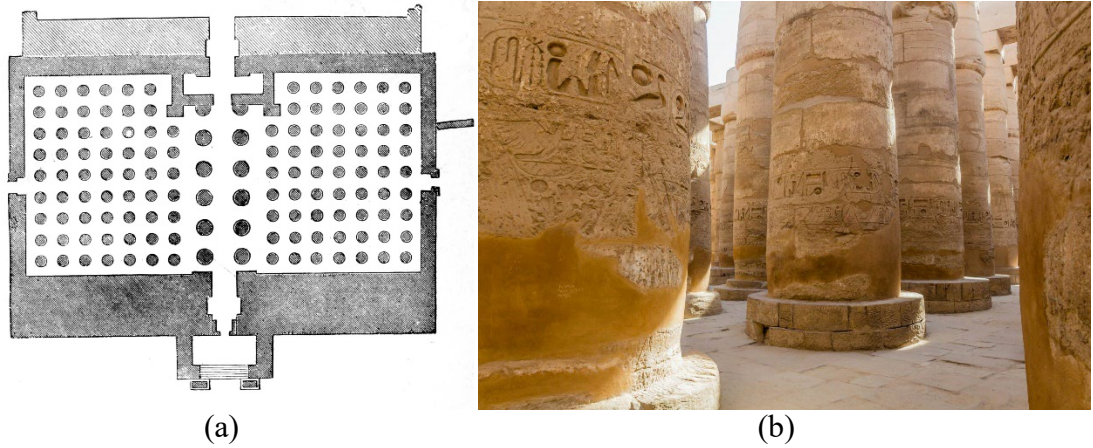
3.2.1. Hipostil yapılar

Hipostil planlı yapılar, çok eski dönemlerden itibaren mimarlık tarihinde varlık göstermektedir. Ahşap sütunlar da taş sütunların yanı sıra, en eski yapı unsurlarından biridir ve tarih öncesi dönemlerden itibaren, özel bir işçilik gerektirmeyen ağaç kütükleri şeklinde taban ve çatıların desteklenmesinde kullanılmıştır. Daha Geç Neolitik Çağ'da (M.Ö. 5500) Hacılar'da ve Erken Tunç Çağı'nda (M.Ö. 2400) Kültepe'de, Beycesultan XV'de ve Semayük'de ahşap sütunlar (ayaklar) tespit edilmiştir. Toprağa gömülmeyi önlemek için bu ayakların altına taş dilimleri (yastık) yerleştirilmiş, taşıma alanını genişletmek amacıyla üstlerine enine hatıllar konulmuş ve sağlam bir taşıma düzeyi elde etmek için payandalar kullanılmıştır. Beycesultan'da yapılan sınırlı bir araştırma kazısında, M.Ö. 2900-2400 (Tabaka XVII-XIV) dönemine ait dikdörtgen planlı evler bulunmuştur. Kazı sırasında elde edilen pişmiş toprak kazanları ve "kan sunakları" nedeniyle, bu odalar "Küçük Tapınak" olarak adlandırılmıştır. 10 x 13 metre ölçülerindeki ana odanın çatısı, teknik nedenlerle 4 ayakla desteklenmiştir (Naumann 1985) (Şekil 3.14).

Şekil 3.16. (a) Hacılar Tabaka Ila'daki Küçük Tapınak restitüsyonu (Naumann 1985:445); (b) Kültepe Megaron, Erken Tunç Çağı (Naumann 1985:448)

Mısır'da hipostil salon geleneği en görkemli biçimini Karnak Tapınağı'nda (M.Ö. 1290-1224) bulmuştur. Döneminden en sağlam şekilde günümüze kadar yerinde kaldığı örneklerden sayılan bu yapıda ana aks boyunca yükselen 21,2 metreyi bulan dev sütunlar ile bunları çevreleyen daha küçük sütunlardan oluşan yoğun bir düzenleme görülmektedir. Bu yükseklik farkı, orta nefe açılan pencerelerinin yapılmasına imkân tanımış ve Hristian yapılarda yaygın olan bazilikal düzenle benzerlik kurmuştur. Ancak, sütunların olağanüstü kalınlığı ve sık aralıkları nedeniyle iç mekân, açık bir salon etkisi yaratmaktan çok kütsel bir yoğunluk kazanmış, sütunlar taşıyıcıdan çok duvar benzeri elemanlar gibi algılanmıştır. Bu durum da hipostil salonu bir bütün olarak algılanmasını zorlaştırmıştır (Arnold 2022) (şekil 3.17).

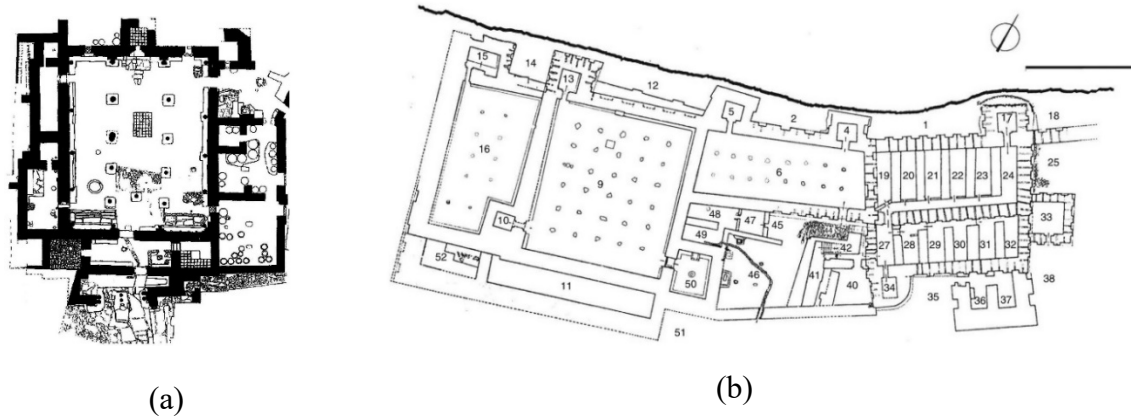

Şekil 3.17. (a) Karnak hipostil salonu (M.Ö. 1290-1224), plan (Fergusson 1887:120); (b) Karnak hipostil salonunun bir görünümü (Anonymous 8)

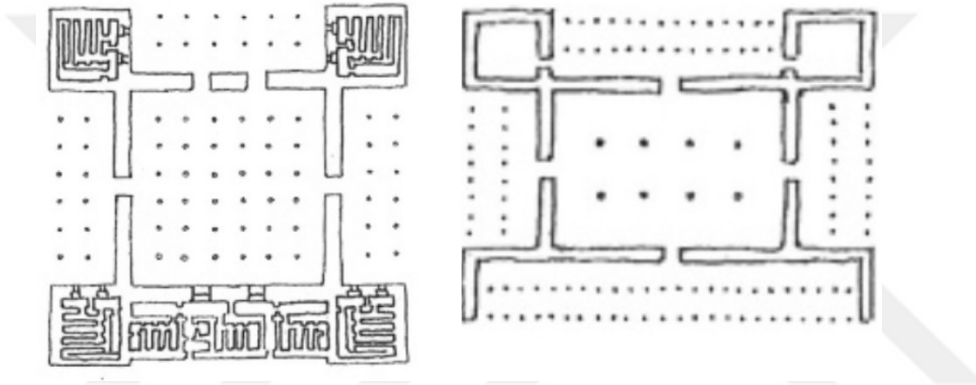
İran mimarisinde sütun ögesinin en erken kullanımı, Dyson'un (1989) çalışmalarıyla Batı Azerbaycan'daki Hasanlu Tepesi'nde M.Ö. 1500–1200 yıllarına tarihlenen örneklerde belgelenmiştir. Bu buluntular, bölgede ilk kez taş kaideler üzerine oturtulmuş ahşap sütunlu salonların varlığını göstermektedir. Aynı dönemlerde, kuzeybatı ve doğu Anadolu'da gelişmiş bir uygarlık düzeyine ulaşmış olan Manalar ve Urartular da mimarilerinde sütunlu salon tipini uygulamışlardır. Urartular'ın sütunlu salonları, genellikle taş ve ahşap malzemenin birlikte kullanıldığı yapılardır; sütunları ise bazen sarmaşık bezemeli başlıklarla taçlandırılmış platformlar üzerinde yükselmektedir (Khanali vd. 2019).

Gopnik'e (2010) göre söz konusu yapıların plan düzeninde iki farklı kompozisyon vardır. Hasanlu konaklarında 2 sıra sütun, yan neflerden daha geniş olan ve uzunluğu boyunca bir ocak ve taht bulunan orta koridora vurgu ve odaklanma zemini sağlayacak şekilde düzenlenmiştir; ancak Noşijan ve Godin Tepe (M.Ö. 700-500) gibi daha sonraki salonların çoğunda böyle bir odaklanma yoktur. Daha fazla sayıda sütunun eşit aralıklarla sıralar halinde düzenlenmesi, sütunların çokluğunu, sayısını ve yüksekliğini vurgulamış ve sonsuz bir yapı yanılsaması yaratmıştır (Şekil 3.18). Daha sonra Ahamenişler (M.Ö. 550-330), hakimiyet alanlarının genişliğini vurgulamak ve otoritelerini göstermek için Godin Tepe'ye benzer tarzı kullanarak bu mimari unsuru sütunlu revaklarla birlikte kullanmışlardır. Ahamenişler bu tarzı daha da geliştirerek Apadana'nın¹ ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bu yapıların inşasında kullanılan ahşabın uzak bölgelerden temin edildiği belgelenmiştir (Oskoyi ve Ashtiyani 2019) (Şekil 3.19).

¹ Apadana: Ahameniş kralları tarafından kraliyet resepsiyonları için kullanılan bina, büyük bir kare odadan oluşmaktadır. Bu seyir salonu, ahşap arşitravlarla desteklenen ve düzenli, ortogonal bir ızgara düzeninde yerleştirilmiş sütunlarla desteklenen bir çatı ile örtülmüştür. En ünlü örneği, I. Darius (M.Ö. 522-486) tarafından yaptırılıp Serhas tarafından tamamlanan Persepolis'teki yapıdır. Ayrıca, en eski örneği ise M.Ö. 6. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlenen Pasargad'deki salondur (Lavan vd. 2007). Oskoyi ve Ashtiyani'ye (2019) göre ise "Apadana" genellikle, sütun sayısı belirli bir sayıyı aşan "sütunlu salon" ile eşdeğer olarak anlaşılmakta ve tarihi, Noşijan ve Godin Tepe gibi eserlerde, Ahameniş döneminden önceye dayandırılmaktadır.

Şekil 3.18. (a) Hasanlu ahşap sütunlu salon II'nin planı (M.Ö.1500–1200) (Anonymous 7); (b) Godin Tepe Planı, Dönem II (M.Ö. 700-500) (Anonymous 5)

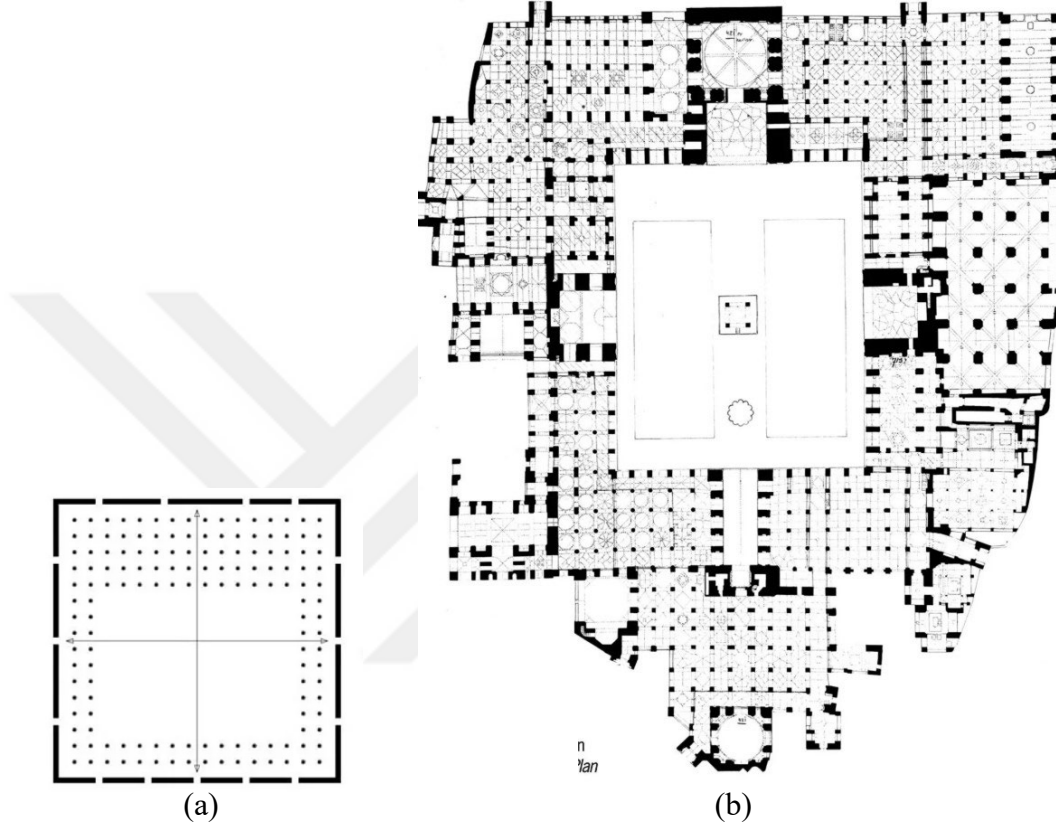
Şekil 3.19. Persepolis Apadana Sarayı (M.Ö. 550-330); Kiro'sun Baraam Sarayı, sütunlu bir eyvan ve sütunlu bir salonun birleşimi (Oskoyi ve Ashtiyani 2019:211)

Ahamenişlerden sonra, İran'da kraliyet ve tören saraylarında kullanılan sütunlu salonlar terk edilmiştir. 15. yüzyılın başlarına kadar, İranlı Müslüman hükümdarların kraliyet konutlarında sütunlu mekanların varlığına dair doğrudan bir kanıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu mimari unsurun erken dönem camilerinin inşasında benimsediği görülür (Oskoyi ve Ashtiyani 2019). İlhanlılar döneminde iktidarın İran'ın kuzeybatısına geçmesiyle birlikte bu bölgenin iklimsel özellikleri mimarinin uygulanma biçimini doğrudan etkilemiş, ahşap ve taş unsurlarla sütunlara dayalı mimarinin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu dönemde bazı Azerbaycan camileri tuğladan beden duvarları ve ahşap sütunlarla, teras çatılı hipostil salonlar şeklinde inşa edilmiştir (Khanali vd. 2019).

3.2.2. Hipostil Camiler

İlk Müslümanlar tarafından inşa edilen camiler basit bir kurguyla bir avlu ve sütunlu bir kapalı alandan oluşmakta, mihrap ve mimber gibi birkaç ibadet ile ilgili unsuru içermektedir. Bu yapının genel şeması Roma bazilikalarının, Mısır tapınaklarının ve Pers apadanalarının izlerini taşımaktadır. Tüm bu unsurlar, İslâm Mimarisi için karakteristik

standartları ortaya koymaktadır (Kuban 1982). Bu ilkel camilerin en çok kaynaklarda geçtiği bir örneği Kufe Cami (638) de hipostil bir düzene sahiptir. Kuban'a (1965) göre Türkler, Arap kültürünü doğrudan değil, İran etkisi altında şekillenen İslâm kültürü aracılığıyla benimsemişlerdir. Ancak, Abbâsi döneminde Damgan (9. yy), Nayin (8. yy) ve Eski İsfahan Cuma Mescidi (771) gibi yapılarda, hangi inşa tekniği kullanılırsa kullanılsın, çok ayaklı Arap şeması süreklilik göstermektedir (Kuban 2010) (şekil 3.20).

Şekil 3.20. (a) Kufe Cami (638) planı (Anonymous 9); (b) İsfahan Cuma Mescidi (771) planı, Eric Schroeder'in orijinal çizimi, 1931 (Kana'an 2023)

Orta Asya'daki ilk camiler ise Harezm bölgesinde bulunmaktadır. Rus hakimiyetinden önce merkezi Hive olan bu topraklarda 10. yüzyılda yapılan Hive Cuma Camisi 1788-89 yıllarında yeniden inşa edilmiştir (şekil 3.7). 55m x 46m ölçülerinde ve tek katlı olan bu yapının, düz çatılı, çatı ıslıklıklarıyla aydınlatılan ve 212 oyma ahşap sütun ile desteklenen geniş bir hipostil salonu bulunmaktadır. Bu sütunlardan 25 sütun 10-11. yüzyıllardan kalmadır (Shekari Niri 2017).

13. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'nun doğusunda Selçukluların bir zamanlar egemen oldukları bölgelerde bazı süreklilikler gözlemlenirken, Ahşap camilerin çoğunluğunun Bizans-Selçuklu etkileşimin yoğun olduğu sınır çizgisinde yer almaktadır. Bu camilerde uç bölgelerin Bizans formlarına yeni biçimler eklenmiş ve eski düzenine göre yabancı formüller de ortaya çıkmaya başlamıştır (Kuban 1982) (şekil 3.21). Aktuğ Kolay'a (1999) göre bu dönemde bölgedeki hipostil yapı tipinin, İslam öncesi geleneğe

dayandığı ve binalarda kullanılan devşirme taş sütun ve sütun başlıkları sayesinde bu sonuca varıldığı ifade edilmektedir. Anadolu’da cami mimarisinin şekillenmesinde bazı unsurlar rol oynamıştır. Yeni toplum, İslam toplumu olarak Batı Anadolu dışında belirlenmiş bir program çerçevesinde, bölgenin eski geleneklerine yabancı bir dünya görüşüne göre tasarlanan cami, medrese ve türbe gibi yeni yapı tiplerine ihtiyaç duymaktaydı. Bu durum, anıtsal bir İslam mimarisi birikimi ile zenginleşmiştir. Dolayısıyla, Batı Anadolu’daki yerel mimari geleneklerin etkisi, ekonomik olanaklar ve mevcut iş gücüne bağlı olarak yapım teknikleri, yerel malzeme kullanımı ve bezeme motifleri açısından kendini göstermiştir (Aktuğ Kolay 1999). Bazı unsurlar, yapım teknikleri ve bezeme türleri doğudan ya da yerel Batı Anadolu geleneklerinden alınarak uygulanmış olsa da bazı yapılarda farklı kültürlerden alınan öğelerin ve yapım tekniklerinin harmanlanarak bu döneme özgü yeni uygulama şekilleri ortaya konmuş ve belirgin özgün sentezler elde edilmiştir (Aktuğ Kolay 1999). Wolper (2003), Türk orta çağ tarihinin karakteristik bir özelliği olarak sıkça not edilen senkretik eğilimi tanımlamaktadır.

Şekil 3.21. Bu araştırmada yer alan Anadolu’daki ahşap sütunlu camilerin coğrafi konumu ve Bizans İmparatorluğunun 1270 yılında haritası. Ahşap camilerin çoğunluğunun Bizans-Selçuklu etkileşimin yoğun olduğu sınır çizgisinde yer alması dikkat çekicidir. (Anonymous 10 kaynağından alınan 1270 Anadolu haritası üzerinde yazar tarafından üretilmiştir)

3.2.3. Anadolu ve İran'daki ahşap sütunlu camiler

Ahşap hipositil camileri yığma camilerle karşılaştıran Hayes (2010) durumu şu şekilde değerlendirir:

"Ahşap sütunların uzunluğu ve inceliği, camilerde hipostil mekanlar inşa ederken belirli mekansal avantajlar sağlar. Hantal yığma taş duvarlar ve taş sütunlarla karşılaştırıldığında, ahşap sütunlar cemaatle namaz kılmayı koordine etmek için gereken

görüş açılarını daha az engeller. Ahşap sütunlar ayrıca, çok sayıda ibadet eden kişiyi barındırmak üzere tasarlanan camilerin geniş planlarıyla orantılı tavan yüksekliklerini de kolaylaştırır. Ahşap sütunlar kemer dizileri, kolonatlar, tonozlar veya mimarların yığma sütunların yüksekliğini tamamlamak için geliştirdikleri diğer yöntemlere ihtiyaç duymaksızın tavanları destekleyebilirler. Kirişlerin doğrudan sütunlara oturtulması, daha bütünsel bir algı yaratır; Ahşap kirişler genellikle daha küçük kesitlerde olduklarından, yapının aksiyel doğrultuları hakkındaki karar caminin mekansal kalitesi için daha az önemli hale gelir. Aynı şekilde, ahşap yapı, yığma yapılarda belirgin olan bağ kirişlerine de ihtiyaç duymaz" (Hayes 2010:16).

İran mimarisinde de benzer biçimde, tuğlanın mimarın tasarım vizyonunu gerçekleştirme çabalarına karşı direnç gösterdiği durumlarda alternatif malzemelere başvurulmuştur. Özellikle tuğla sütun ve payelerin geniş çaplı oluşu mekânsal sürekliliği engellediğinde, bu sorun pahalı ve nadir bulunmasına rağmen ahşap ya da taş sütunların kullanımıyla aşılmıştır. Benzer şekilde, tuğla kemerlerin mekânın bütünlüğünü sınırlandığı durumlarda ise, ahşap tavan uygulamaları tercih edilerek mimarın hedeflediği mekânsal ve estetik düzen sağlanabilmiştir (Navai ve Haji Ghasemi 2011).

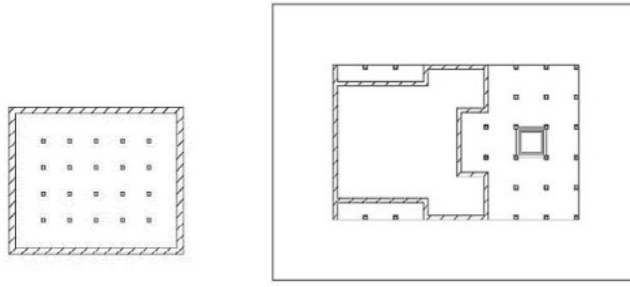
Meraga camilerinin genellikle içerdiği mekanları şunlardan oluşur: Giriş ve sirkülasyon alanları, açık alanlar ve avlular, ibadet salonları ve mescitler, ve hizmet (servis) alanları (Amirnemati ve Zarrin 1992). Arazinin şekli ve camilerin alanı genellikle kare veya dikdörtgen kare gibi mükemmel geometrik şekilleri takip eder, ancak birçok durumda bunlara kırıklar veya dik olmayan açılar eşlik eder, bu da arazinin şeklinin seçilmesindeki ana fikrin kare veya dikdörtgen kare olduğunu, ancak arazi kısıtlamaları, bitişik arazilerin şekli ve külliye'nin dokusu nedeniyle kaçınılmaz olarak bazı düzensizlik ve deformasyonlardan muzdarip olduklarını gösterir. Ancak iç mekânlarda duvar kalınlıkları ve servis alanlarının yerleştirilmesi ile bu kusur giderilmeye çalışılmıştır (Amirnemati ve Zarrin 1992). Meraga camilerinde dış cephedeki süslemeler sade ve çoğu süslemeler yapının içinde, özellikle de ana salonunda yapılır. Dış cephede çoğunlukla açıkta bırakılmış malzemeler kullanılırken, süsleme olarak birleştirici yüzeyler ve pencere gibi öğeler kullanılmıştır. Avluların cepheleri çoğunlukla kemerler ve arkadlarla süslenmiştir (Amirnemati ve Zarrin 1992).

Günümüze ulaşan örnekleri oldukça az olsa da Anadolu'da inşa edilen ilk camiler arasında ahşap sütunlu olanların da yer almış olması muhtemeldir. Orta Asya'daki ahşap taşıyıcı ve ahşap tavan geleneğinin uzun geçmişi göz önünde bulundurulduğunda, bu tür yapıların bazı örneklerde farklılık göstermiş olabileceği iddia edilebilir. Eğer böyle bir erken uygulama olmasaydı, Beyşehir Eşrefoğlu Camisi gibi önemli bir yapının inşa edilmesi de mümkün olamazdı. Bu camiler arasında en eski olanı, Konya'daki Sahip Ata Camisi'dir. Cami anıtsal cephesini korumasına rağmen özgün yapısını kaybetmiştir. Selçuklu döneminde inşa edilen ve bazı unsurları özgün dönemine ait olan Ankara Ahi Şerefettin (Arslanhane) Camisi, Afyonkarahisar Ulucamisi, Sivrihisar Ulucamisi ve günümüze en az bozulmuş örnek olan Beyşehir Eşrefoğlu Camisi, Türkiye mimari

tarihinde ahşap yapı geleneğinin özellikle Anadolu'nun batısında geliştiğini göstermektedir (Kuban 2008).

Camilerin belirli biçimsel detayları son derece tutarlı olsa da her bir yapının kendine özgü bir sentez ürünü olduğu gerçeği daha ilgi çekicidir. Bu sentezler, diğerleriyle ortak özellikler taşır ve tarihsel olarak birbirleriyle bağlantılıdır (Hayes 2010). Ayrıca, ahşap sütunlu camilerde Anadolu Selçuklu cami mimarisinin genel özelliklerini görmek mümkündür. Bu camilerin mimari planları genellikle dikdörtgendir ve çatı sistemleri, çok sütunlu taş konstrüksiyon camilere benzer şekilde tasarlanmıştır. Cami harimindeki sahnları ayırmak için ahşap sütunlar ve sütun başlıklar kullanılmıştır. Ahşap sütunlu camilerin çoğunlukla 4 duvarı kesme taştan yapılmış olup, diğer cami örneklerinden bu açıdan bir farkları yoktur. Yastıklar, sahnları bölen ve mihraba dik uzanan ahşap sütunlar taşımakta, bu sütunlar ise mihraba paralel uzanan ahşap kirişleri desteklemektedir (Er Akan 2010).

Hayes (2010) Anadolu'daki ahşap sütunlu camilerin nadirliği tarihsel ve kültürel bir açıklama gerektirdiğinden bahsetmiştir. Bu durum İran'da söz konusu değildir. Ahşap sütunlu camilerin yapımı Safeviler dönemine (17. yüzyıl) kadar izlenebilir. Mevcut yazıtlar, bu tarzdaki camilerin çoğunun, ilk Safevi krallarından biri olan Şah Tahmasp I'nin hükümdarlığı döneminde (1524-1576) inşa edildiğini göstermektedir (Oskoyi ve Ashtiyani 2019). Bu mimari üslup, Safevi döneminin altın çağında İsfahan'da yeniden yorumlanmış ve Ali Kapu (1595) ile Çehel Sotun (1647) gibi önemli şaheserler ortaya çıkmıştır (Varjavand 1975). Söz konusu yapılar, yüzyıllar sonra hükümdar sarayları ve kraliyet konutlarının mekânsal kurgusunda sütunlu salonların belirginleşmesi ve yaygınlık kazanmasının erken örnekleri olarak değerlendirilebilir. Hintli bir sanat tarihçisi olan Ebba Koch (1994), Babür İmparatoru Şah Cihan'ın 13. ve 14. yüzyıllardaki ahşap sütunlu sarayları üzerine bir araştırma yapmış ve ahşap sütunlu saraylar inşa etme fikrinin Hindistan'dan Safevi İsfahan'ına geçişini ele almıştır. 14. ve 17. yüzyıllar arasında inşa edilen İran ve Hint hükümdarlarının sütunlu mekanları, yukarıda bahsedilen yapıların genellikle kapalı bir alan olarak değil, açık bir meydan veya alana bakan sunaklar olarak tasarlandığını ortaya koymaktadır. Bu yapıların amacı, hükümdarın oturduğu sunduğun karşısında, saray görevlileri ve soylular için geniş, açık ve üstü kapalı bir alan sağlamaktı (Oskoyi ve Ashtiyani 2019) (şekil 3.22).

Şekil 3.22. Hipostil camilerden 3 tarafı açık hipostil saray salonlarına geçiş (Oskoyi ve Ashtiyani 2019:220)

3.3. İncelenen Ahşap Hipostil Camiler

Bu çalışma kapsamında 5 yapı Türkiye, 5 yapı İran'dan olmak üzere toplam 10 yapı incelenmiştir. Bu yapılar seçilirken dikkat edilen kriterler bu çalışmanın kapsamına giren 11. ile 14. yüzyıllar arasında inşa edilen taş, tuğla, kerpiç veya bu malzemelerin birleşiminden oluşan yığma beden duvarları ve iç mekânda birden fazla ahşap sütun sırasının bulunmasıdır. Bu yapıların plan kesit ve görünüşlerinin yanı sıra onlarla ilgili belge ve çalışmalara ulaşılmış, tüm yapılar mimari, mekânsal, yapısal ve bezemesel açılardan analiz edilmiştir. Daha sonra analiz sonuçları karşılaştırılarak İran ve Türkiye'deki tarihi ahşap hipostil camilerin benzerlik ve farkları belirlenmiştir.

İncelenen yapılarda karşılaştırma kriterleri şunlardır: plan ve parsel geometrisi, camilerin giriş yönü, orta sahnin kurgusu, kadınlar mahfili / kışlık mescidi, pencere düzeni, giriş tasarımı, sütunlar ve sütun başlıkları, sismik önlemler, kullanılan malzemeler (beden duvarı, çatı vb.) ve süslemeler. Bu kriterler, her caminin mimari kimliğini, yapısal özelliklerini ve bölgesel etkilerini ortaya koymak amacıyla detaylı olarak analiz edilmiştir. Değerlendirme sürecinde her unsurun hem işlevsel hem de estetik boyutu göz önünde bulundurulmuş; kullanılan malzemenin kaynakları ve yapım teknikleri ile birlikte ele alınmıştır. Ayrıca, plan ve parsel geometrisinin yapının kentsel doku içerisindeki konumu ile ilişkisi, sismik önlemlerin ise bölgenin deprem riski bağlamında uygulanma biçimleri değerlendirilmiştir. Böylece, her cami özelinde yapılan inceleme hem tipolojik hem de bağlamsal bir karşılaştırma yapılmasına olanak tanımıştır.

Bu bölümde, 11. ile 14. yüzyıllar arasında İran ve Anadolu'da inşa edilen ahşap sütunlu camiler bir sıra içinde ele alınacaktır. Her bir yapı, plan şeması, mekânsal kurgusu, malzeme ve yapım tekniği, süsleme özellikleri ve işlevsel bağlamı açısından değerlendirilecektir. Böylelikle incelenen camilerin mimari nitelikleri ortaya konulacak, karşılaştırmalı analize zemin oluşturacak. Bu camiler, kronolojik bir sıra izlenerek ele alınacaktır. Böylece, farklı dönemlerde inşa edilen örnekler arasındaki süreklilik ve değişim unsurları daha açık bir şekilde izlenebilecek; mimari üslup, yapım teknikleri ve işlevsel kullanımlardaki dönüşümler daha net biçimde ortaya konulacaktır (şekil 1.6).

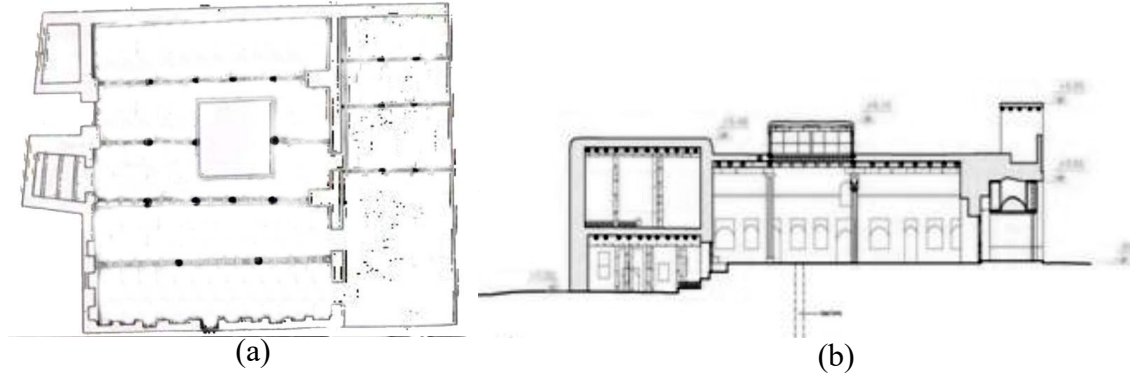
3.3.1. Abyaneh Cami (1073 / İsfahan)

Cami, İran'ın merkezinde, İsfahan eyaletine bağlı tarihi Abyaneh köyünde, eğimli bir arazi üzerinde konumlanmaktadır (şekil 3.23). Yapının ilk inşası 1073 yılına Büyük Selçukluların başkenti İsfahan olduğu döneme tarihlenmektedir. 17. yüzyılda ise kapsamlı onarımlar ve kısmi yeniden inşa çalışmaları yapılmış, bu süreçte bazı bölümler ciddi hasar görmüştür. Yapının kimin tarafından yaptırıldığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, yerel halk tarafından caminin 10. yüzyılda, "Muhammed bin Gali" tarafından inşa edildiği düşünülmektedir (Zangeneh Inaloo 2012).

Şekil 3.23. Abyaneh Cami (1073), İsfahan, İran (Google Earth, erişim: 29.08.2025)

Cami, dikdörtgen planlı bir yapıdır ve başlangıçta yaklaşık 1222 m²'lik bir alan üzerine kurulmuştur. Avlusu bulunmamaktadır. Zemin katı 15,60 × 12,80 m ölçülerindedir. Aydınlatma, avlu ya da açık alan yerine merkezi bir tavan penceresi ile sağlanmaktadır. Binanın eğimli arazide konumlanması sebebiyle ana salon, üst kotta yer alan kuzeybatı sokağı ile aynı seviyededir ve bu sokağa açılan ahşap bir kapı ile bağlantılıdır. Bodrum katı ise 15,7 m uzunluğunda, yalnızca 2 m yüksekliğinde olup, biri ana salona, diğeri kuzey sokağına açılan iki kapıya sahiptir (Madhoushian Nejad 2023) (şekil 3.24).

Şekil 3.24. (a) Abyaneh Cami'nin planı (Zangeneh Inaloo 2012:16); (b) Abyaneh Cami'nin doğu batı kesit görünüşü (Zangeneh Inaloo 2012:16)

Cami, toplamda 13 adet çok yüzlü, oyma başlıklı ahşap sütun ile taşınmaktadır. 1,5 m kalınlığındaki beden duvarlarının temeli taş, üst bölümleri ise kerpiçten örülmüştür. Ana taşıyıcı kirişler doğu-batı doğrultusunda, kible duvarına paralel olarak yerleştirilmiş, bunların üzerine dikdörtgen kesitli kirişler oturtulmuştur (şekil 3.25). Ana giriş, batı cephesindeki derin bir taçkapı ile vurgulanmıştır. Kışlık mescid, yer altındaki bölümde yer almakta olup süslemesiz ahşap çatısıyla dikkat çeker. Bu mekânda 11. yüzyıldan kalma mihrap ve minber korunmaktadır; ancak günümüzde kullanılmadığı anlaşılmaktadır (Zangeneh Inaloo 2012).

Şekil 3.25. Abyaneh Cami'nin ahşap sütun başlıkları (Madhoushian Nejad 2023:65)

Caminin tavanı, ahşap kirişlerin arasında yer alan ve genellikle resim ile hat sanatıyla süslenmiş paneller (tofal) ile kaplıdır. Karmaşık geometrik desenler ve düzenli motiflerle bezenmiş ahşap plakalar (pardo), sütun başlıklarına oturan kirişler aracılığıyla taşınmaktadır (Şekil 3.26). Zeminde ise köydeki diğer kamusal yapılarla benzer şekilde ahşap plakalar kullanılmıştır (Zangeneh Inaloo 2012; Madhoushian Nejad 2023).

Şekil 3.26. Abyaneh Cami mescidinin boyalı tavanı (Zangeneh Inaloo 2012:18, Madhoushian Nejad 2023:72)

3.3.2. Bonaft Cami (1234-5 / Yazd)

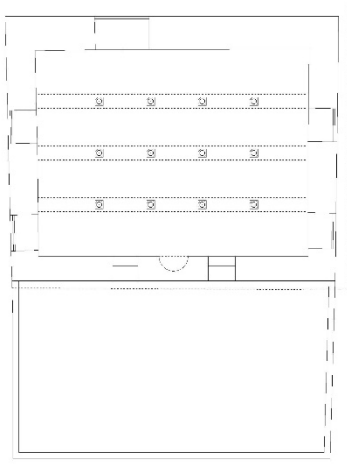
Cami, Yazd eyaletine bağlı Bonaft köy meydanının köşesinde yer almaktadır (şekil 3.27). Giriş kapısı üzerindeki ahşap kitabeden anlaşıldığı üzere cami, 1234–35 yıllarında inşa edilmiştir (Afshar 1969). Bu tarih, Yazd’ın Harezmsâhlar egemenliğinden Moğol hâkimiyetine geçtiği, ancak yerel beyliklerden Yazd Atabegleri tarafından yönetildiği döneme karşılık gelmektedir. Kitabede caminin banisi hakkında doğrudan bir bilgi bulunmamaktadır; muhtemelen yerel atabeg yönetimi tarafından yaptırılmıştır.¹

¹ Nakşi yazısıyla yazılmış kitabenin metni, Kuran ayetlerinden sonra şu şekildedir: “*Muhammed bin Ahmed bin Ahmed bin Ahmed Al-Alawi Al-Hussaini ve usta marangoz Ömer bin Muhammed Ebu Bekir'in ibadet yeri olan mübarek cami, tarihi altıyüz otuz ikinci yılın üçüncü ayındadır.*” (Afshar 1969)

Şekil 3.27. Bonaft Cami (1234-5), Yazd, İran (Google Earth, erişim: 29.08.2025)

Cami, bir avlu ve kapalı ana salondan oluşan sade bir plana sahiptir. İbadet mekânı 10 m genişliğinde ve 8 m uzunluğunda tek mekânlıdır (Şekil 3.28). Ana salon 3 sıra hâlinde dizilmiş toplam 12 ahşap sütun ile taşınmaktadır. Beden duvarları tuğladan yapılmıştır. Kirişler, kible duvarına paralel olacak şekilde doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiştir. Orta sahnın, mihrabın iki yanında altışar sütunla sınırlandığı, mihrabın önü ise boş bırakıldığı için vurgulanmıştır. Orta sütunlar arasındaki açıklık 2 m olup diğer sütun aralıklarıyla aynıdır. Doğü ve batı cephelerinde ikişer olmak üzere toplam 4 pencere vardır. Mihrabın iki yanında birer kapı, ana giriş ise karşı cephede konumlandırılmıştır (Şekil 3.29). Cami, ahşap sütunlarla taşınan düz bir çatıya sahiptir. Sütunların üstünde çıkıntılı konsollara sahip kare başlıklar yer alır; bu konsollar kıvrımlı biçimde yukarı doğru çapraz çıkıntı yaparak kirişleri taşımaktadır. Çatı süslemelerinde, Abyaneh Cami'nde olduğu gibi kiriş aralarının baklava motifli ince ahşap şeritlerle kaplandığı görülmektedir (Afshar 1969).

Şekil 3.28. Bonaft Cami'nin planı

(a)

(b)

Şekil 3.29. (a) Bonaft Cami iç mekanında mihraba bakış açısından (Anonymous 11); (b) Bonaft Cami iç mekanında kuzey ve doğu duvara bakış açısından (Anonymous 11)

3.3.3. Sahip Ata Cami (1258 / Konya)

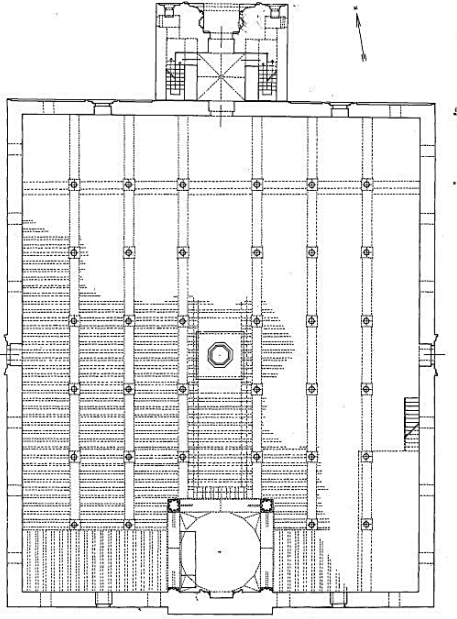
Anadolu Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmış olan Konya'da, eski surların dışında Larende Kapısı'nın güneyinde yer almaktadır. Yapı kompleksi, surlara paralel Meram Yolu ile Karaman Yolu'nun kesiştiği noktada konumlanmıştır. Kompleksin doğusunda bir hamam, batısında ise cami, türbe ve zaviye sıralanmaktaydı (Tuncer 1986) (şekil 3.30). Cami, II. İzzeddin Keykavus döneminde, Anadolu Selçuklularının 1243 Köseadağ Savaşı sonrasında Moğol etkisi altına girdiği dönemde inşa edilmiştir. Ünlü Selçuklu veziri Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından yaptırılmıştır. Yapının mimarı, Azerbaycan kökenli Kelük bin Abdullah olarak belirtilmektedir (Karamağaralı 1982).

Şekil 3.30. Sahip Ata Cami (1258), Konya, Türkiye (Google Earth, erişim: 29.08.2025)

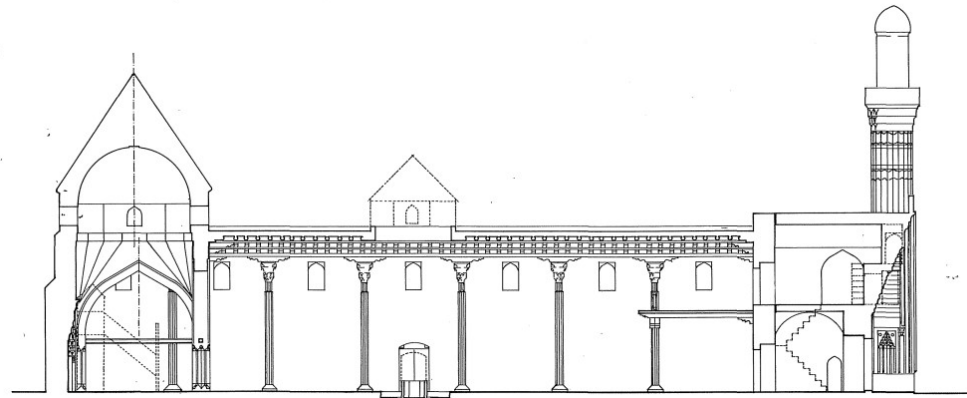
Cami, günümüze yalnızca mihrabı, mihrabın iki yanındaki yarım yıldız motifli gömme ayakları ve çifte minarelerinden biri büyük ölçüde yıkılmış halde ulaşabilmiştir. Giriş takının ana kitleden bağımsız olarak inşa edildiği, mevcut temellerden anlaşılmaktadır (Karamağaralı 1982). Örtü sistemi ahşap kirişleme olup, kirişler kible duvarına dik olarak yerleştirilmiştir. Harim¹ yedi sahından oluşmakta, bunların her biri 3.35 m genişliğinde iken ortadaki sahin daha geniş ve daha yüksek tutulmuştur (Karamağaralı 1982) (Şekil 3.31).

¹ Caminin asıl ibadet mekanına (ana salon) verilen isimdir.

Şekil 3.31. Sahip Ata Cami planı (Karamağaralı, 1982:70)

Mihrabın önünde ilk yapıda bir kubbenin bulunduğu ileri sürülmektedir (Karamağaralı 1982). Kadınlar mahfili, kuzey uçta bir sıra sütunlar üzerine oturan ahşap yapı ile oluşturulmuştur. Giriş düzeni 3 cepheden sağlanmış, ana giriş ise kuzey cephenin ortasında, giriş takı ve minarelerle birlikte vurgulanmıştır (Şekil 3.29). Ahşap sütunları birbirine bağlayan çift dikdörtgen kesitli kirişlerin kible duvarına doğru uzandığı görülmektedir. Caminin duvar ve minare çinilerinde patlıcan moru, gök mavisi ve siyah renklerin hâkim olduğu bir palet kullanılmıştır. Mozaik çiniler arasında özellikle 3 önemli buluntu öne çıkmaktadır: İlki, Kubadabad ve Alaaddin Cami (1220-1237) çinileri gibi figürlü, çok renkli ve sıraltı tekniğinde yapılmış bir parçadır. Diğer 2 parça ise ajur tekniğinde işlenmiş siyah renkli bordür çinileridir (Yürükoğlu 1974).

Şekil 3.32. Sahip Ata Cami kuzey güney yönünden kesiti (Karamağaralı, 1982:72)

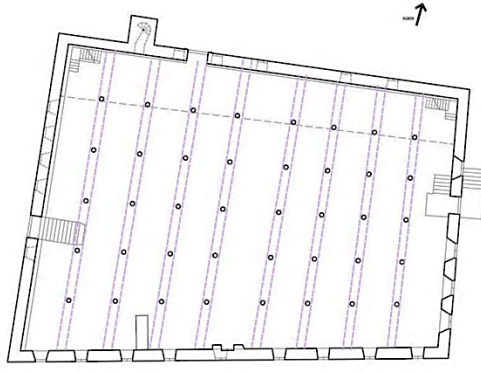
3.3.4. Afyonkarahisar Ulu Cami (1272 / Afyonkarahisar)

Cami, Afyonkarahisar şehir merkezinde, eski yerleşimin önemli bir noktasında yer almaktadır (şekil 3.33). 13. yüzyılın ikinci yarısında, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde inşa edilmiştir. Bu dönem, Selçukluların Moğol hâkimiyeti altında oldukları yıllara denk gelmektedir. Cami, Anadolu Selçuklu veziri Fahreddin Sahip Ata ile ilişkilendirilen Anadolu'da kurulmuş ilk beyliklerden Sahip Ataoğulları Beylikleri'nin başkenti olan Afyonkarahisar'da yaptırılmıştır. Mimarı “Emir Hacı Bekiroğlu Muhammed” olarak bilinmektedir. Bu yapı 2023 yılında UNESCO tarafından dünya mirası ilan edilmiştir.

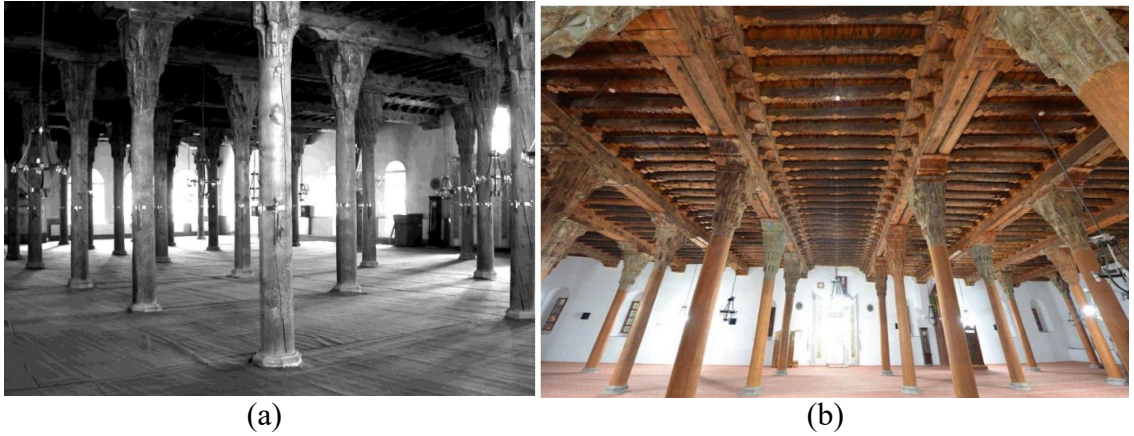
Şekil 3.33. Afyonkarahisar Ulu Cami (1272) Afyonkarahisar, Türkiye (Google Earth, erişim: 29.08.2025)

Afyon Ulu Cami, dikdörtgen planlı olup $25,2 \times 36,3$ metre ölçülerindedir. Bu ölçüler kabaca ikiye üç oranına denk gelmektedir. Caminin plan düzeni, ortada daha geniş bir sahnin öne çıktığı çok sahnalı şemaya sahiptir (şekil 3.34). Harimde toplam 40 ahşap sütun bulunmaktadır. Bu sütunlar, mihrabın her iki yanında dörder tane olmak üzere 8 sıra 5 saf şeklinde düzenlenmiş ve aksiyel bir plan oluşturmuştur. Sütun aralıkları yaklaşık 4 metre, mihraba yönelen orta sahnin ise 5 metre genişliğindedir. Kadınlar mahfili, iç mekânın kuzeyinde bir sıra sütun üzerine yerleştirilmiş ahşap bir yapı ile desteklenmiştir. Kible duvarı hariç 3 cepheden giriş kapıları açılmıştır. Afyonkarahisar Ulu Cami, Anadolu ahşap sütunlu camiler arasında en alçak tavanlı örnektir; kirişlerin altına kadar olan yükseklik yalnızca 6 metredir (Hayes 2010).

Şekil 3.34. Afyonkarahisar Ulu Cami planı (Hayes 2010:121)

Sütunlar, 20 cm yüksekliğinde taş kaideler üzerine oturmakta, yaklaşık 3,3 metre gövdeye ve 1,65 metre yüksekliğinde mukarnas başlıklara sahiptir. Kısa sütun oranları ve alçak tavanı, Hive Cuma Cami'nin kesit düzenini hatırlatmaktadır (Hayes 2010). Bu yükseklik hala İran örneklerin çoğundan daha yüksektir. Ancak sütun oranlarına bakıldığında, İran örneklerinde sütun çapları da incelendiğinden dolayı, Anadoludaki diğer camilerin sütunları gibi daha ince ve uzun hissedilmektedir. Sütun başlıklarını şaftlara bağlayan ve mukarnasın son sırası tarafından gizlenen özel bir bağlantı sistemi kullanılmıştır. Bu 2 parçalı sistem, Hive Cuma Cami'ndeki en eski sütunlarda da görülmektedir. Sütun başlıklarının sütunlardan ayrı olarak oyulmuş olması yapısal bütünlüğü zayıflatmakla birlikte, yük aktarımı açısından büyük bir sorun oluşturmamıştır (Şekil 3.35). Bezemeler açısından bakıldığında, yapının süsleme tasarımı oldukça sade tutulmuştur; ahşap işçilik yapısal nitelik ön planda olacak şekilde değerlendirilmiştir (Hayes 2010).

Şekil 3.35. (a) Afyonkarahisar Cami iç mekanı (Hayes 2010:120); (b) Afyonkarahisar Cami orta sahnin görüntüsü (Oskoyi ve Ashtiyani 2019:217)

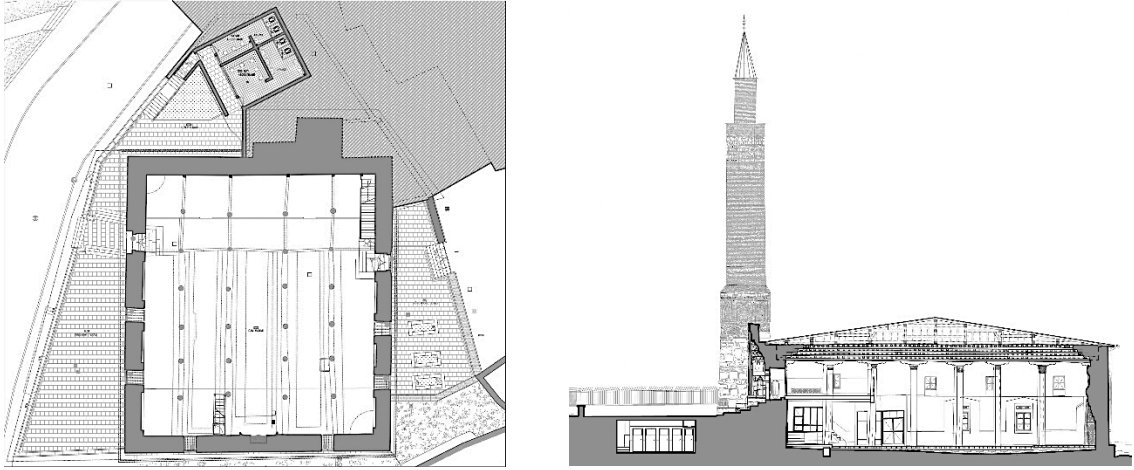
3.3.5. Ahi Şerefettin Cami (Arslanhane Cami) (1289-90 / Ankara)

Ahi Şerefettin (Arslanhane) Cami, Ankara’da, kentin ticaret yolları üzerinde yer alan ve ahilerin yoğun şekilde örgütlendiği eski yerleşim bölgesinde konumlanmaktadır (şekil 3.36). Cami, 13. yüzyıl sonlarında, Anadolu Selçuklu Devleti’nin siyasi otoritesinin zayıfladığı ve ahilerin yerel güç odağı olarak öne çıktığı dönemde inşa edilmiştir. Yapının minberindeki kitâbeye dayanarak araştırmacılar caminin 1289-1290 yıllarında Ahi Hüsameddin tarafından yaptırıldığını kabul etmektedir (Akşit 2018).

Şekil 3.36. Ahi Şerefettin (Arslanhane) Cami (1289-90), Ankara, Türkiye (Google Earth, erişim: 29.08.2025)

Caminin planı kareye yakın dikdörtgen biçimlidir; doğu-batı yönünde 21,4 metre, kuzey-güney yönünde 24,1 metre ölçülerinde olup toplamda 517 m²’lik bir alanı kaplamaktadır. Hatıllı yığma taş beden duvarları üzerine oturan ahşap çatı, mekânı 4 sıra halinde dizilmiş toplam 24 ahşap sütun ile taşınmaktadır (Hayes 2010). Çift dikdörtgen kesitli ahşap kirişler kible duvarına doğru yönelmiş olup, sütunları kirişlere bağlayan kademeli konsollar sayesinde özellikle orta sahında tavan yükseltilmiştir. Sahınların genişliği ve yüksekliği, merkeze yaklaştıkça artış göstermektedir. Kadınlar mahfili, zemin kat alanının yaklaşık üçte birine denk gelen 154 m²’lik bir bölümde düzenlenmiştir. Eğimli arazi, yapının genel formunu ve mekânsal çözümünü doğrudan etkilemiştir (Hayes 2010). Kuzey cephede yer alan taş oymalı ve mukarnaslı giriş takı, harimden daha yüksek kotta yer alan kadınlar mahfiline açılmaktadır (Şekil 3.37).

Şekil 3.37. Ahi Şerefettin Cami planı ve kesiti (Anonim 2)

Caminin beden duvarlarında, 3 seviyede açılan pencereler ve bu pencerelerin hizasında oluşturulan hatıllar duvarları kuşatmaktadır. Kible duvarı dışında 3 cepheden giriş sağlanmış; ana giriş kuzey cephesinde, giriş takı ve minare ile birlikte konumlandırılmıştır. Sütunlar 55–60 cm çapında ve yaklaşık 6,75 m yüksekliğindedir. Mihrap ise 3,65 m genişliğinde ve 6,5 m yüksekliğinde olup, 13. yüzyıl Anadolu’unda seramik kaplama ve oyma sıvayı bir arada kullanan tek örnek olmasıyla dikkat çekmektedir (Şekil 3.38).

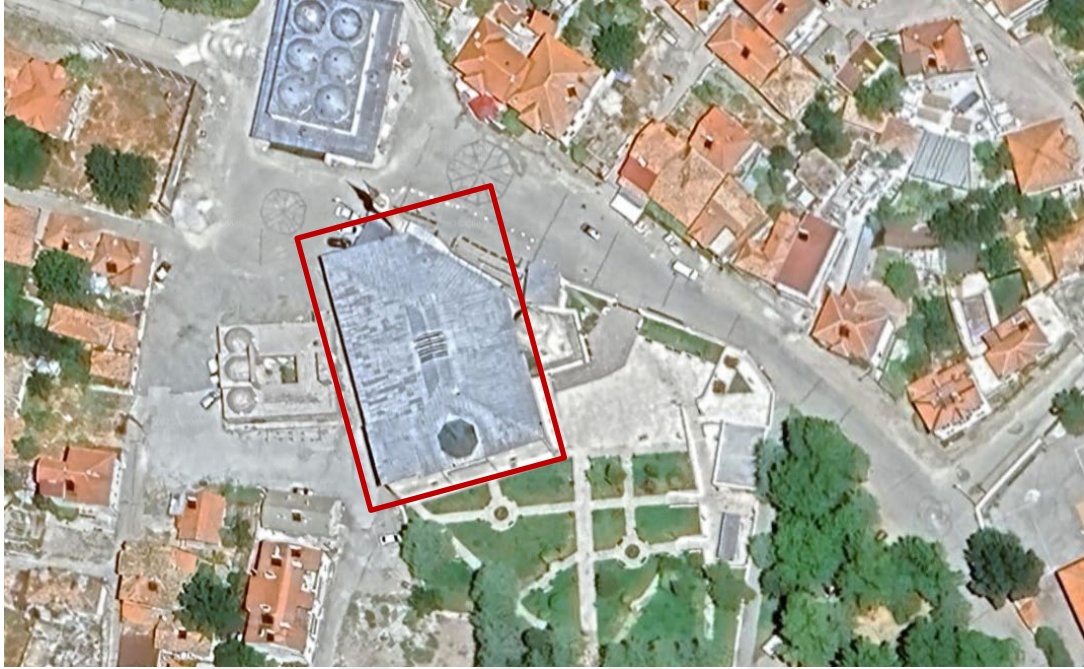

Şekil 3.38. (a) Ahi Şerefettin Cami kuzey giriş cephesi (Daneshmand, 29.5.2025); (b) Ahi Şerefettin Cami mihraba bakış görüntüsü (Daneshmand, 29.5.2025)

3.3.6. Eşrefoğlu Cami (1297 / Beyşehir)

Eşrefoğlu Cami, Eşrefoğulları Beyliği’nin merkezi olan Beyşehir’de, Eşrefoğlu Süleyman Bey tarafından 1296-1299 yılları arasında inşa edilmiştir. Kısa ömürlü beyliğin en önemli yapısı olarak, Selçuklu mimarisiyle yakın ilişkiler taşımakla birlikte, malzeme, boyut ve tasarım ilkeleri açısından özgün bir karakter sergiler. Cami, Beyşehir Gölü’nün

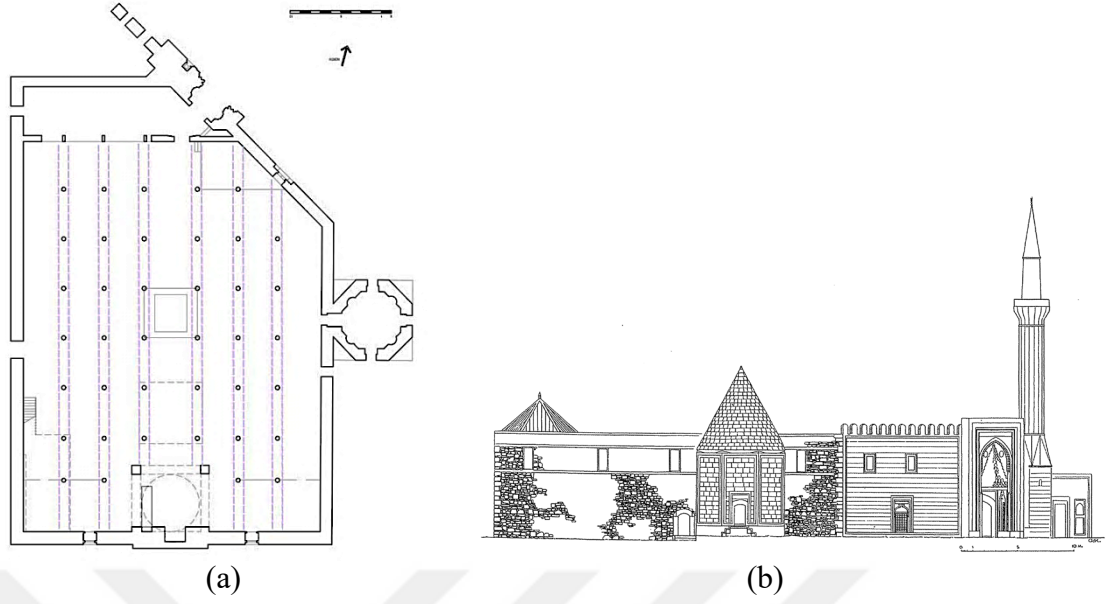
yaklaşık 100 metre kuzeyinde, İçerişehir bölgesinde konumlanmış olup, türbe, bedesten ve hamam ile birlikte bir külliye oluşturur (şekil 1.39).

Şekil 3.39. Eşrefoğlu Cami (1297), Beyşehir, Türkiye (Google Earth, erişim: 29.08.2025)

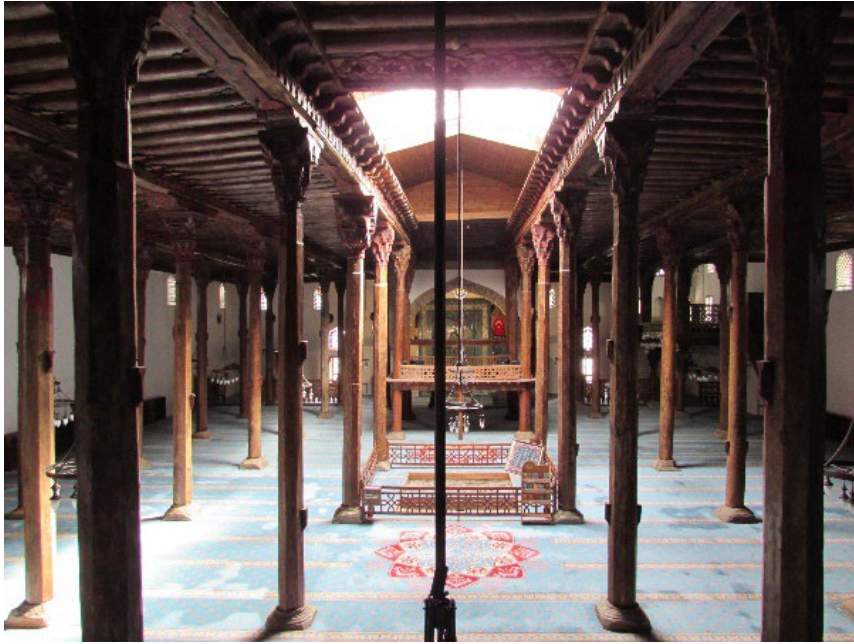
Dış ölçüleri $31,77 \times 46,55$ m olan cami, incelenen camiler arasındaki en büyük cami olma özelliğine sahiptir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapının doğu duvarı, kuzey yönünde 6 sütun sırasından sonra içe yönelerek planın düzgün dikdörtgen yerine beşgen bir form almasına neden olur. Kuzeydoğu köşesinde, kuzey cephesi ile birleşen noktada yer alan girişe bitişik minare konumlandırılmıştır (Kuban 2008). Dikdörtgen planlı harim, mihraba dik yerleştirilmiş 39 ahşap sütun ile 7 sahindan oluşur. Orta sahin, yan sahınlara göre daha geniş ve yüksektir. Sütunlar tek parça ahşaptan yapılmış olup taş kaideler üzerine oturtulmuştur; 7,50 m yüksekliğindeki sütunların kesiti ya sekizgen (18 cm) ya da daire biçiminde (40–45 cm çapında) düzenlenmiştir. İncelenen örnekler arasında en uzun ve ince sütunlara sahip olan bu yapı, ahşap taşıyıcı sistemin tüm geometrisini açık biçimde ortaya koyar. Mukarnaslı başlıklarla taşınan sütunlardan kirişlere uzanan çift kirişleme, sık aralıklarla yerleştirilmiş düz kirişlerle devam ederek mekânın statik düzenini oluşturur (Şekil 3.40 a).

Kesme taş kaplı giriş duvarı dışında duvarlar, ahşap hatıllı moloz taştan inşa edilmiştir. 5,50–6 m yüksekliğe kadar hatılsız örülen duvarlarda, bu seviyeden itibaren açılan pencerelerin alt ve üst kotlarında hatıllar kullanılarak üst bölümler kuşaklanmıştır. Köşe taşları daha özenle işlenmiş, duvar dolgusunda ise yerel moloz taşlar ile devşirme malzemeler birlikte kullanılmıştır (Tayla 2007). Giriş cephesi, kuzeydeki mukarnaslı giriş takı ile vurgulanmış, kible duvarı dışındaki diğer cephelerden de harime girişler sağlanmıştır (Şekil 3.40 b).

Şekil 3.40. (a) Eşrefoğlu Cami planı (Hayes 2010:196); (b) Eşrefoğlu Cami doğu ve giriş cephesi (Tuncer 1986:193)

Mihrabın önünde bulunan tuğla kubbe, firuze ve mor renkli çinilerle geometrik desenli bir bezemeye sahiptir. Kubbenin ortasında Hz. Muhammed ve dört halifenin isimlerinin yazılı olduğu çinili bir rozet yer alır. Büyük kesitli taş ayaklar, mihrap önünü vurgulayacak şekilde biçimlendirilmiştir. Cami giriş cephesi, zengin taş oyma çerçeveli pencereler, mukarnaslı giriş takı ve minaresiyle Selçuklu geleneğini devam ettirirken; iç mekândaki yoğun ahşap işçiliği ve çini süslemeler aynı etkiyi bırakmaktalar.

Şekil 3.41. Eşrefoğlu Cami kadınlar mahfilinden orta sahnin görüntüsü (Daneshmand, 15.3.2025)

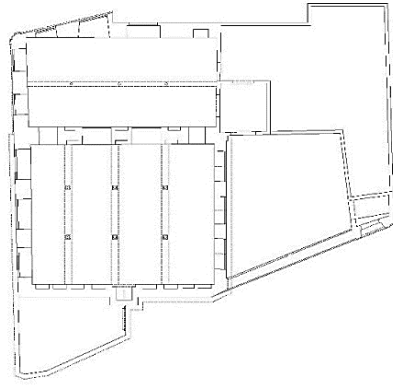
3.3.7. Gazi Cami (1311 / Meraga)

Gazi Cami, tavan perdolarından birinde yer alan kitabeye göre 1311 yılında inşa edilmiştir (Oskoyi ve Ashtiyani 2019). Bu dönemde caminin bulunduğu şehir, Meraga, İran'a hüküm sürdüğü İlhanlıların başkentidir (şekil 3.42).

Şekil 3.42. Gazi Cami (1311), Meraga, İran (Google Earth, erişim: 30.08.2025)

Cami, iki mescit (kışlık ve yazlık) ile bir avludan oluşan plan şemasına sahiptir. Ana salonda mihraba dik uzanan kirişler, 3 sıra hâlinde yerleştirilmiş 6 ahşap sütunla taşınmaktadır. Kışlık mescit, ana salonun hemen arkasında, 3 ahşap sütun ile desteklenen çatısıyla yer almaktadır. Bu küçük mekânı ana salondan ayıran yığma duvarda 2 kapı ve 2 pencere bulunur. Avluya büyük pencerelerle açılan camiye giriş doğrudan avludan yapılmaz; önce ayakkabıların çıkarıldığı küçük dikdörtgen bir mekâna, buradan ise kışlık mescidine ve onu ana mekan ile birbirine bağlayan ahşap kapıya ulaşılır (Şekil 3.43).

(a)

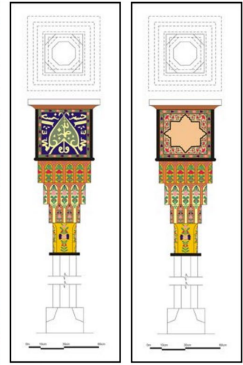
(b)

Şekil 3.43. (a) Gazi Cami dış cephesi (Amirnemati ve Zarrin 1992:20); (b) Gazi Cami dış cephesi (Amirnemati ve Zarrin 1992:20)

Süslemeler özellikle ahşap sütun başlıklarında yoğunlaşmıştır. Oyma tekniğiyle işlenen bu başlıklar, turuncu, sarı, altın, açık mavi, koyu mavi, kırmızı, siyah, beyaz ve kahverengi tonlarında boyanmıştır. Bezemelerde çok yapraklı çiçekler, Şah Abbasi motifleri, yapraklar ve tomurcuklar gibi İslami ve oryantal desenler öne çıkmaktadır (Ghaffari Haris ve Fasihi 2018) (Şekil 3.44).

(a)

(b)

Şekil 3.44. (a) Gazi Cami mescidin iç mekanı (Amirnemati ve Zarrin 1992:16); (b) Gazi Cami sütun başlıkları (Ghaffari Haris ve Fasihi 2018:124)

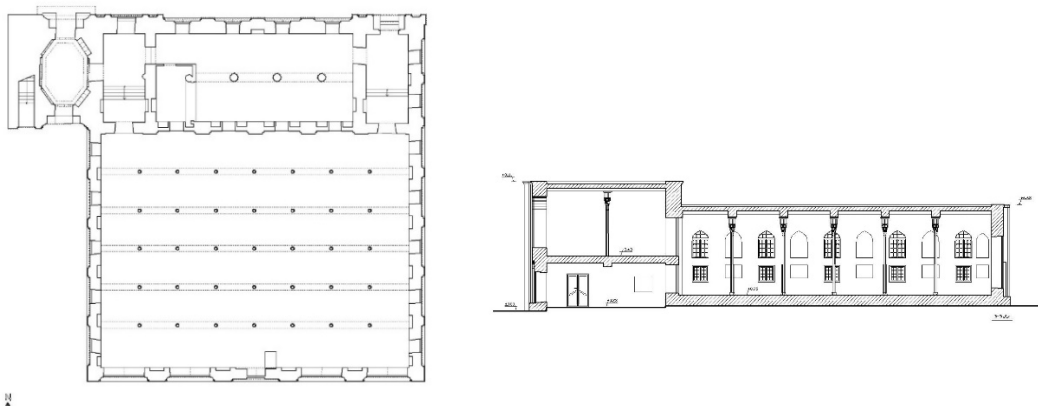
3.3.8. Molla Rüstem Cami (1256-1335 / Meraga)

Molla Rüstem Cami, İlhanlıların başkentlik yaptığı dönemde Meraga şehrinde, Molla Rüstem Meydanı'nın yanında yer almaktadır. Meydanın adının camiye mi yoksa caminin adının meydana mı verildiği kesin olarak bilinmemektedir (şekil 3.45). Yapıda herhangi bir kitabe bulunmamakla birlikte, kaynaklarda caminin İlhanlıların başlangıcı kabul edilen 1256'dan İlhanlıların merkezi güç oldukları dönemin sonu olan 1335'e kadar bir tarihte inşa edildiği belirtilmektedir (Afkhani vd. 1994; Khairy 2006; Oskoyi ve Ashtiyani 2019). Molla Rüstem hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Yapının banisi ya da mimarıyla ilgili doğrudan bir kayıt mevcut değildir.

Şekil 3.45. Molla Rüstem Cami (1256-1335), Meraga, İran (Google Earth, erişim: 29.08.2025)

Caminin ana yapısı 3 birimden oluşmaktadır: büyük Yazlık Mescit (ana salon), kuzeyinde yer alan Harca Yeri¹, ve bu bölümün üstünde yer alan Kışlık Mescit. Yazlık mescit 25,50 x 19,40 m ölçülerindedir ve yüksek tavanı, beşerli sıralar halinde dizilmiş 35 sütun üzerine oturtulmuştur. Harca yeri dikdörtgen planlıdır ve ortasında 4 tuğla sütun yer almaktadır. Üst kattaki Kışlık Mescit 26,40 x 7,40 m ölçülerinde olup 6 sütunla taşınmaktadır; bu sütunlardan biri mermerden yapılmıştır (şekil 3.46).

Şekil 3.46. Molla Rüstem Cami plan ve kesiti (Meraga Şehri Kültürel Miras Bakanlığı arşivi)

¹ Bu şehirde camilerde, ibadet yerlerinin yanı sıra, yas tutma gibi dini törenlerin yapıldığı yerler ile sadaka verilen ve yemek dağıtılan yerler de bulunmaktadır. Bu alana "harca yeri" denir.

Sütunlar kavak ağacından yapılmış olup basit çokgen taş kaideler üzerinde yerleştirilmiştir. Başlıklar 3 sıra mukarnas kuyrukları ve kübik bir ahşap blokla tamamlanmıştır. Çatının eğimli olduğu görülmekte, bunun için orta akstaki sütunlar yanlara göre daha yüksek tutulmuştur. İç mekân özellikle tavan kirişleri, pardolar ve sütun başlıklarında yoğun bezeme taşır. 5 cm genişliğinde ve 35 cm uzunluğundaki ahşap paneller (pardo) üzerine mavi, sarı, kırmızı, yeşil, turuncu ve siyah renklerle geometrik, bitkisel ve düğümlü motifler işlenmiştir (şekil 3.47). Avlu cephesi genel olarak sade tuğla örgülü olup, batı ucunda mukarnaslı bir giriş takı, doğuda ise daha küçük bir yan giriş yer almaktadır giriş takın üzerinde muakkali tarzında sıva üzerine geometrik süslemeler görülmektedir. Cephenin üst kısmında da dar bir turkuaz çini şeridi yer alır (şekil 3.48).

(a)

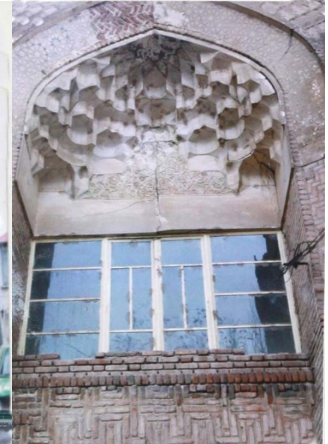

(b)

Şekil 3.47. (a) Molla Rüstem Cami iç mekanı (Afkhami vd. 1994:30); (b) Molla Rüstem Cami sütun başlığı (Afkhami vd. 1994:30)

(a)

(b)

Şekil 3.48. (a) Molla Rüstem Cami dış cephesi (Afkhami vd. 1994:39); (b) Molla Rüstem Cami giriş takın süslemesi (Afkhami vd. 1994:39)

3.3.9. Candaroğlu Mahmut Bey Cami (1366 / Kastamonu)

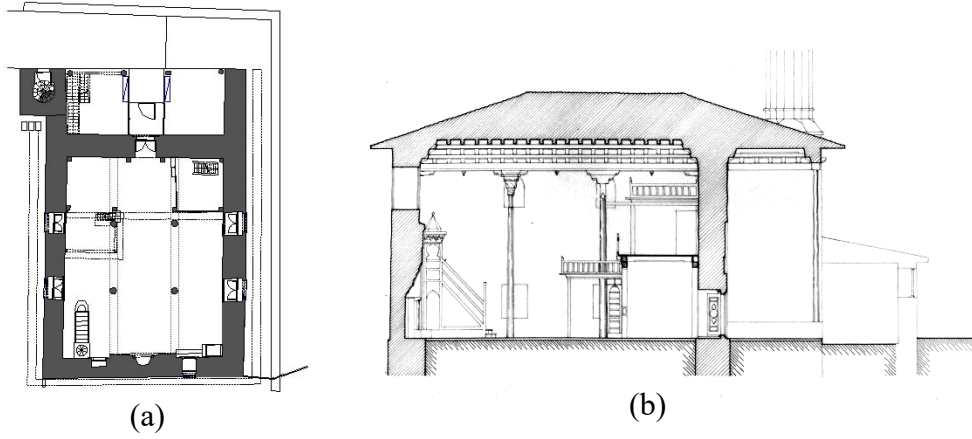
Cami, Kastamonu il merkezinin kuzeybatısında, Kasaba Köyü'nde yer almaktadır. Anadolu'daki birçok örneğin aksine kırsal bir alanda inşa edilmiş olması, dikkat çekicidir (şekil 3.49). Candaroğulları Beyliği tarafından 1366 yılında inşa edilmiştir. Yapı, 2014 yılında UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne dahil edilmiştir. Yapının banisi Candaroğlu Mahmut Bey'dir. Mimarı hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır.

Şekil 3.49. Candaroğlu Mahmut Bey Cami (1366), Kastamonu, Türkiye (Google Earth, erişim: 29.08.2025)

Planı dikdörtgen formda olup dış ölçüleri 17,90 x 11,55 m'dir. İç mekân 3 sahınlı bir harim ile kuzeyde yer alan 3 bölümlü son cemaat yerinden oluşmaktadır. Son cemaat yeri, yapının genişliği ile uyumlu şekilde tasarlanmış, taş duvarlarla yanlardan sınırlandırılmıştır. Kuzeybatı köşede, son cemaat yerine bitişik bir minare de bulunmaktadır.

Harim mekânı 11,45 x 9,10 m ölçülerindedir. 2 sıra halinde yerleştirilmiş, kesiti farklı (dairesel ve onikigen) 4 ahşap sütun mekânı 3 sahına ayırır. Kuzey duvarı önünde kadınlar mahfili, kuzeybatıda ise müezzin mahfili bulunmaktadır. Mahfil tamamen ahşaptan olup 4 sütun üzerinde taşınmaktadır (şekil 3.50). Harimi aydınlatan toplam 10 pencere vardır; ayrıca mihrabın batısında kapatılmış eski bir pencere nişi mevcuttur.

Şekil 3.50. (a) Candaroğlu Mahmut Bey Cami planı (Er Akan vd. 2021); (b) Candaroğlu Mahmut Bey Cami kesiti (Anonymous 12)

Caminin duvarları çoğunlukla küçük boyutlu yonma ve moloz taşlardan, kireç harcıyla örülmüştür; köşeler ve minare ise kesme taştandır. Özellikle doğu cephesinde dere taşları da kullanılmıştır. Duvarlarda görülen taş parçalarının bir kısmının, Beylikler ve erken Osmanlı dönemi yapılarında olduğu gibi eski yapı kalıntılarından derlenerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çatı ahşap ve kiremit örtülüdür. İç mekânda ahşap sütun ve tavan yapısı sade olmakla birlikte, geleneksel Anadolu ahşap işçiliğinin özelliklerini taşır (Koçak, 2020) (şekil 3.51).

Şekil 3.51. (a) Candaroğlu Mahmut Bey Cami dış cephesi (Daneshmand, 5.10.2025); (b) Candaroğlu Mahmut Bey Cami iç mekan- kadınlar mahfiline bakış açısından (Daneshmand, 5.10.2025)

3.3.5. Molla Muizzeddin Cami (1300-1415) / Meraga)

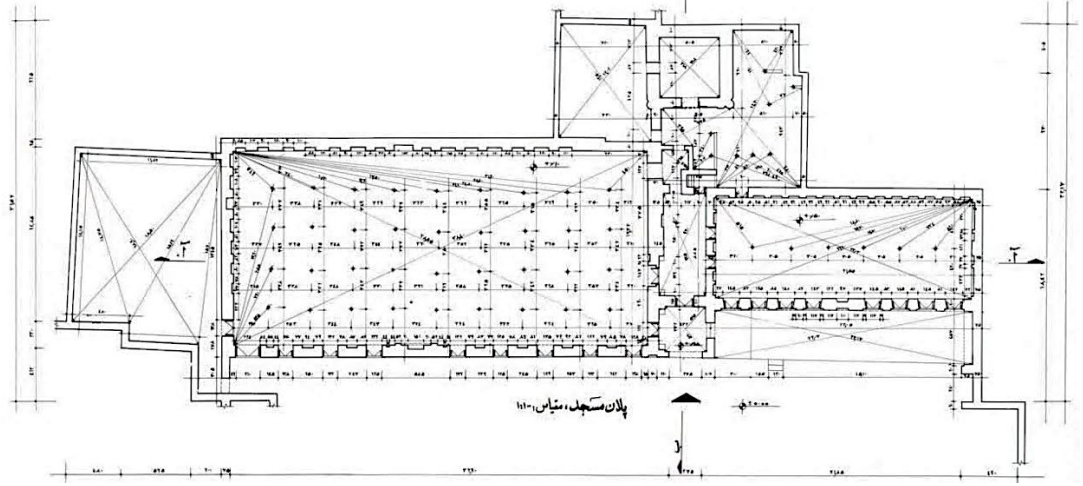
Cami, İlhanlılara başkentlik yapmış olan Meraga'da, un satıcıları meydanının batı tarafında yer almaktadır (şekil 3.52). Yapının inşa tarihi konusunda literatürde farklı bilgiler bulunmaktadır. Khairy'ye (2006) göre 14-15. yüzyıllarda inşa edilmiştir. Morvarid'e (1982) göre caminin banisi, Molla Muizzeddin, İlhanlı veziri, 1415 yılında

hayatını kaybetmiştir. Böylece, caminin inşa tarihi bu yıldan önce olması tahmin edilmiştir.

Şekil 3.52. Molla Muizzeddin Cami (1300-1415), Meraga, İran (Google Earth, erişim: 29.08.2025)

Caminin yapıldığı dönemde, etrafında bir avlu ve çeşitli ek yapılarla birlikte bir külliye oluşturulduğu düşünülmektedir. Bugün görülebilen bölümleri arasında: Doğu ve batı taraflarında 2 büyük kapısı olan bir avlu, avlunun kuzeyinde cami ve onun arkasında kubbeli bir türbe, avlunun güneyinde yıkılmış odalar ve bir havuz kalıntısı yer almaktadır. Ana salon, 16×34 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır ve dokuzar sıralar halinde dizilmiş toplam 36 ahşap sütunla desteklenmektedir. Tuğla beden duvarları, dış cephede kemer rölyeflerine dönüşen değişken duvar kalınlıkları (75cm ve 115 cm) ve düşey silmelerle desteklenmiştir. Bu düzenleme, yapının deprem etkilerine karşı dayanımını artırmıştır (şekil 3.53).

Şekil 3.53. Molla Muizzeddin Cami planı. Solda ana salon ve sağda kışlık mescit (Meraga Şehri Kültürel Miras Bakanlığı arşivi)

Ana salonun yanı sıra avlunun doğusunda, 8×22 m ölçülerinde ve tek sıra 6 ahşap sütun barındıran daha küçük bir kışlık mescit bulunmaktadır. Bu mescidin mimari tarzı ve bezemeleri ana salondan farklı olup daha geç döneme tarihlenmektedir.

Her iki mescitte de sütunlar yaklaşık 5 metre yüksekliğinde, sekizgen gövdelidir. Sütun başlıkları, birkaç sıra halinde düzenlenmiş ahşap mukarnaslarla süslenmiştir. Başlıklar “erkek-dişi” bağlantı yöntemiyle kirişlere oturtulmuş ve elastik çiviler ile metal bağlantı elemanlarıyla sabitlenmiştir. Bu teknik, sütunların sismik etkiler altında bağımsız hareket etmesine olanak vererek depremlere karşı dayanıklılık sağlamaktadır (şekil 3.54 a).

Dış cephede süslemeler sınırlı tutulmuş, daha çok basit tuğla işçiliğiyle sağlanmıştır. Yatay ve dikey biçimde düzenlenen tuğla kemerler, düşey kolon etkisi yapan cephe kabartması ve sınırlı sayıda kullanılan turkuaz çiniler cephe süslemeleri arasında yer almaktadır (şekil 3.54 b).

(a)

(b)

Şekil 3.54. (a) Molla Muizzeddin Cami büyük mescidi restorasyon sırasında (Khairy 2006: 317); (b) Molla Muizzeddin Cami dış cephesi (Khairy 2006:126)

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

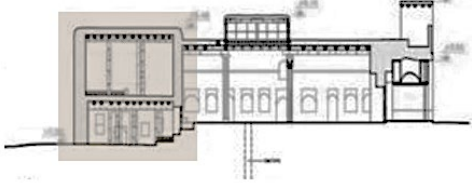
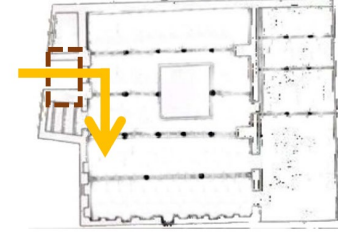
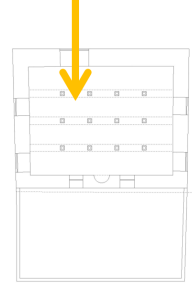
Sosyo-kültürel etkileşimler, tarih boyunca yalnızca toplumsal yapıları değil, aynı zamanda mimari biçimleri ve yapım tekniklerini de derinden etkilemiştir. Ahşap sütunlu camiler bağlamında değerlendirildiğinde, hipostil plan tipinin İslam öncesi İran coğrafyasında yaygın olarak kullanıldığı, bu geleneğin özellikle kamusal yapılarda köklü bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Buna paralel olarak, söz konusu yapılarda uygulanan ahşap sütun işçiliği ve taşıyıcı sistem düzeni Orta Asya cami geleneğiyle dikkate değer benzerlikler taşımaktadır. Türklerin tarihsel, siyasi ve toplumsal nedenlerle Orta Asya'dan başlayarak İran üzerinden Anadolu'ya yönelen hareketliliği, bu yapım kültürünün de yeni coğrafyalara taşınmasına aracılık etmiştir. Böylece Anadolu'da inşa edilen camiler, hem Orta Asya ve İran'dan taşınan teknik unsurların hem de yerel koşulların şekillendirdiği özgün bir mimari sentez ortaya koymuştur.

Bu sonuca ulaşmak amacıyla iki bölgeden seçilen camilerin karşılaştırmalı analizi yapılmış ve yapılar arasındaki benzerlikler ile farklılıklar detaylı bir biçimde ortaya konmuştur. Analiz sonuçları, söz konusu yapıların banilerinin çoğunlukla benzer sosyal ve idari konumlarda yer aldıklarını göstermektedir. Ayrıca camilerin kent içinde pazar veya meydan gibi kamusal alanlara yakın noktalarda konumlanmaları, toplumun gündelik yaşamı ile doğrudan ilişkilendirildiklerini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, bezeme yöntemleri ve motif ayrıntılarındaki paralellikler ve çatı kirişlendirme tekniklerindeki benzerlikler, bu yapıların paylaştıkları ortak kültürel kökenleri daha da görünür kılmaktadır.

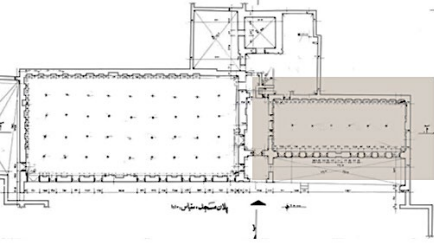
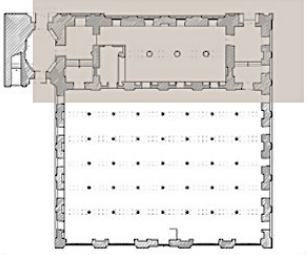
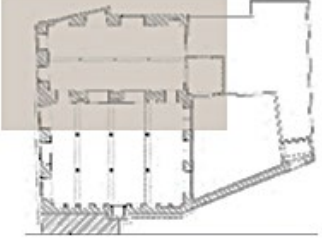
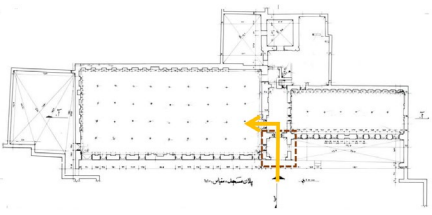
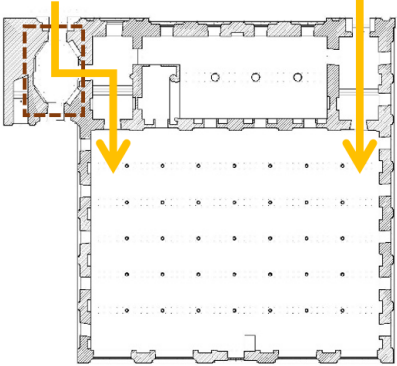
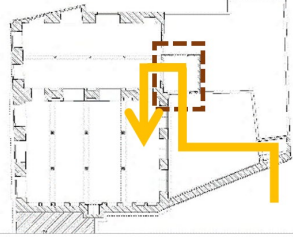
Bununla birlikte, söz konusu yapım kültürünün Anadolu'ya taşınması, bölgede daha önce hâkim olan Bizans mimari geleneği ile karşılaştığında yeni bir kültürel sentezin ve yerel kültürleşme süreçlerinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Karşılaştırmalı analizde belirlenen farklılıklar, bu etkileşimin hangi bağlamlarda daha güçlü ya da daha belirgin bir şekilde gerçekleştiğini ortaya koymakta ve Anadolu Selçuklu mimarisinin gelişiminde hem süreklilik hem de dönüşüm unsurlarını aynı anda barındırdığını göstermektedir.

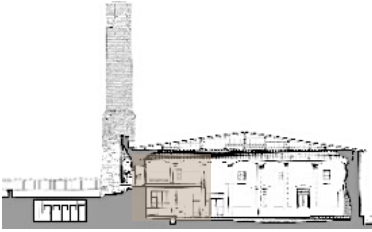
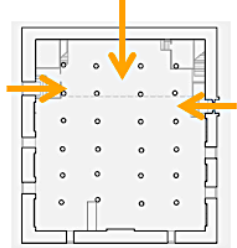
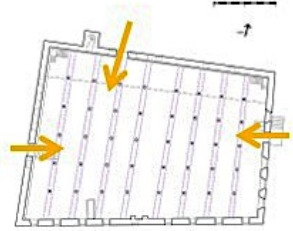
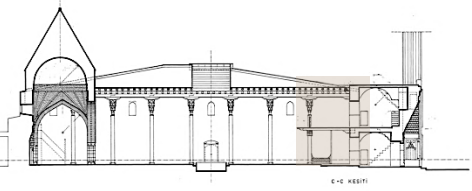
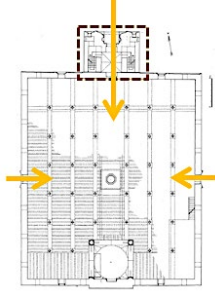
Bu bağlamda, aşağıda sunulan bulgular bölümünde camilerin plan, strüktür, malzeme ve bezeme özellikleri ayrıntılı olarak incelenmiş; benzerlik ve farklılıkların ışığında yapım kültürünün aktarım ve dönüşüm süreçleri değerlendirilmiştir.

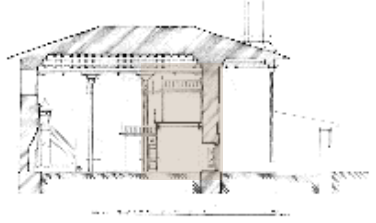
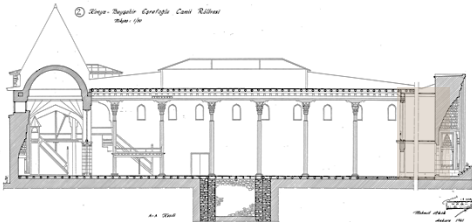
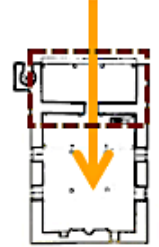
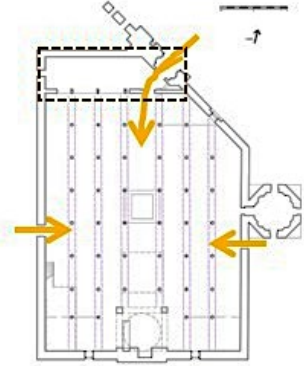
Çizelge 4.1. Örnek yapıların özelliklerinin karşılaştırma kriterlerine göre değerlendirilmesi

Yapı Adı	Ülke	Yapım yılı	Sütun sayısı	Planın uzama yönü ¹	Kiriş yönelimi ²	İkinci mekan ³	Giriş	Beden duvarı	Çatıdan ışıklandırma
Abyaneh Cami	İran	1073	13	dik	paralel			kerpiç	var
Bonaft Cami	İran	1234-5	12	paralel	paralel	yok		Tuğla	yok

¹ Mihrap duvarına göre² Mihrap duvarına göre³ Anadolu örneklerinde kadınlar mahfili ve son cemaat, İran örneklerinde ise kışlık mescid kastedilmiştir.

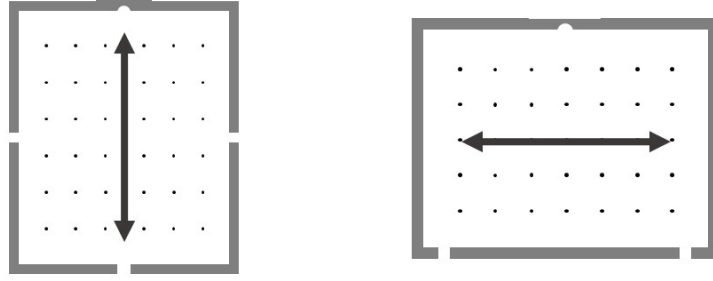
Molla Muizzeddin Cami	Molla Rüstem Cami	Gazi Cami
İran	İran	İran
1300-1415	1256-1335	1311
36	35	6
paralel	paralel	paralel
dik	paralel	dik
		
		
Tuğla	Tuğla	Tuğla
yok	yok	yok

Ahi Şerefettin Cami	Türkiye	1289-90	24	dik	dik			Moloz taş ve devşirme	yok
Afyonkarahisar Ulu Cami	Türkiye	1272	40	paralel	dik			Moloz taş	yok
Sahip Ata Cami	Türkiye	1258	34	dik	dik			Moloz taş	var

Candaroğlu Mahmut Bey Cami	Eşrefoğlu Cami
Türkiye	Türkiye
1366	1297
4	39
dik	dik
dik	dik
	
	
Moloz ve kesme taş	Moloz taş ve devşirme
yok	var

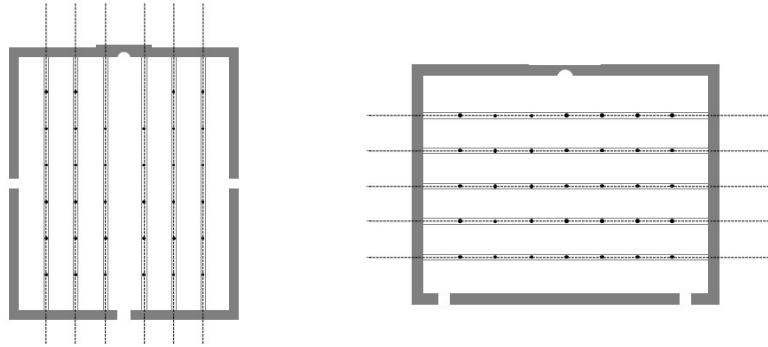
4.1. Bulguların Karşılaştırmalı Analizi

- 1) İncelenen ahşap sütunlu camilerde dikdörtgen planlı olanlar ele alındığında, mihrabın konumlandığı kenarın Türkiye ve İran örneklerinde farklılaştığı görülür. Anadolu örneklerinde, planda mihrap duvarı kısa kenar olarak belirlenip mekan bu duvara ve mihraba doğru doğru dikey bir doğrultuda odaklanırken, İran'daki örneklerde mihrap uzun kenara yerleştirilerek mekan bu duvara paralel olarak uzanmaktadır. Anadolu'daki bu plan anlayışı, mekânsal organizasyon bakımından bazilikal şemalardaki mihrap yönelimine yakın bir görünüm sergilemektedir. Plan düzlemindeki bu benzerlik, Anadolu'daki ahşap sütunlu camilerin tasarımında Bizans bazilikalarının mekânsal etkisinin dolaylı biçimde hissedildiğini ve yerel yapı geleneğinin İslam mimarisine uyarlanarak yeni bir sentez oluşturduğunu düşündürmektedir (Şekil 4.1).

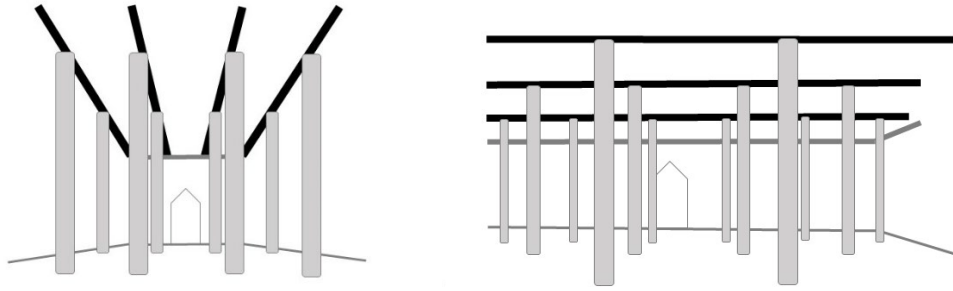

Şekil 4.1. Anadolu ve İran örneklerinde mekânsal uzanımın mihrap duvarına göre farklı yönelişi

- 2) Birinci maddede bahsedilen mekânsal etkiye uygun olarak, Anadolu örneklerinde kirişlerin yönü çoğunlukla mihrap duvarına dik olarak yerleştirilmişken, İran örneklerinde bu yön mihrap duvarına paralel olacak şekilde düzenlenmiştir (Şekil 4.2 ve 4.3). Bu durum da Bizans bazilikalarında kirişlemelerin yönlendirici etkisinin cami tasarımında yeniden yorumlandığı şeklinde açıklanabilir.

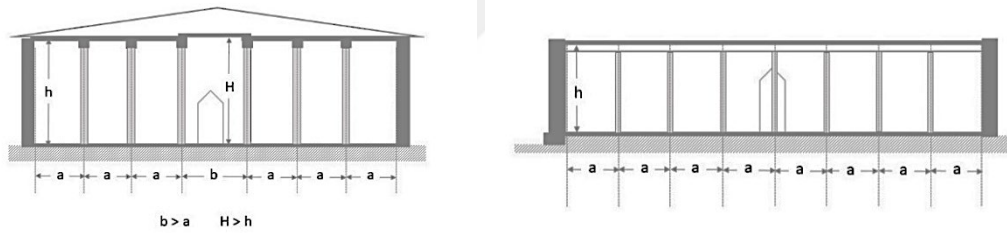

Şekil 4.2. Anadolu ve İran örneklerinde kirişlerin yönü mekan algısını etkiler - plan

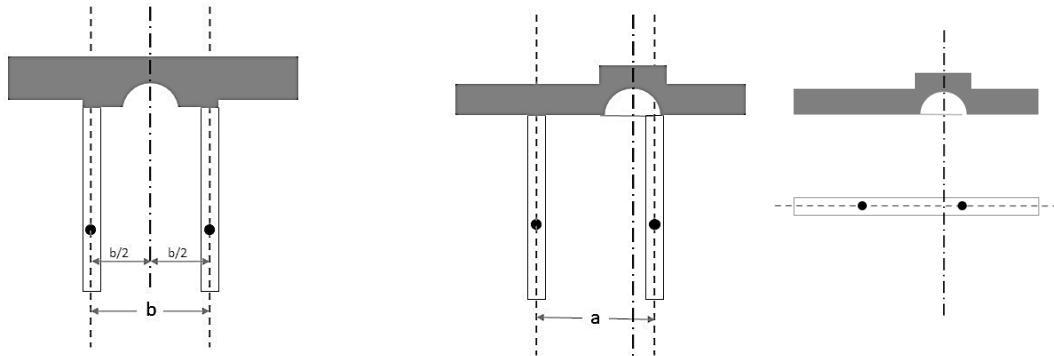

Şekil 4.3. Anadolu ve İran örneklerinde kirişlerin yönü mekan algısını etkiler - perspektif

- 3) Ayrıca, kirişlerin mihrap duvarına dik olarak uzandığı Anadolu örneklerinde, orta sahnin mihrap aksında konumlandırılmış olup yan sahninlara kıyasla daha geniş açıklıklı ve yüksek bir yapıdadır. Buna karşın, İran'daki kirişlerin mihrap duvarına dikey olarak yapıldığı örneklerde mihrap aksıyla örtüşen belirgin bir orta sahnin organizasyonu görülmemektedir (Şekil 4.4 ve 4.5).

Şekil 4.4. Anadolu ve İran örneklerinde orta sahnin oluşumu ve boyutları

Şekil 4.5. Anadolu ve İran örneklerinde orta sahnin ve mihrabın aksiyel ilişkileri

- 4) Orta sahnın bu şekilde özelleşmesi de Bizans bazilikalarındaki orta nef ile plan ve kesitte benzerlik taşımaktadır. Bu bağlamda Anadolu'da kalıntıları bulunan bazı bazilikalı kiliseler ile incelenen ahşap sütunlu camilerin planimetrik oranlarının karşılaştırması sonucunda camilerdeki orta sahnın eninin boyuna olan oranının ortalamasının (1:5), bazilikalardaki orta nefin oranlarının ortalamasına göre (1:3) daha küçük olduğu; ancak, genel oranlarda (3:4) benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır (çizelge 4.2).

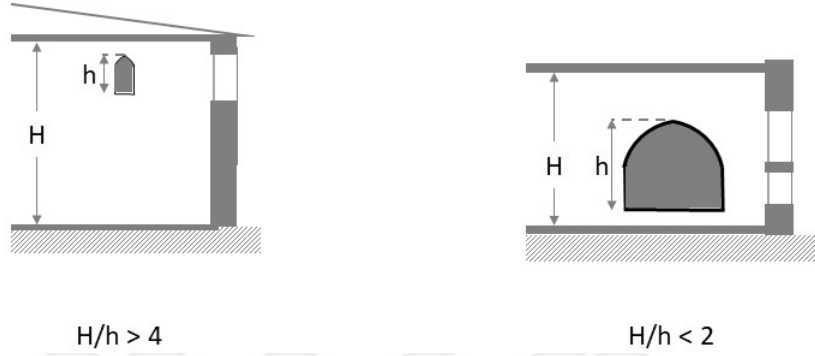
Çizelge 4.2. Buchwald'ın Anadolu'daki Bizans bazilikalı kiliselerinin orta nef genel mekan en/boy oranları tablosunun Anadolu ve İran örneklerinde orta sahnın ve genel mekan oranları ile karşılaştırılması (Buchwald 1999:IV,29)

Kilise adı	Orta Nef En/Boy	Genel En/Boy	Cami adı	Orta sahnın En/Boy	Genel En/Boy
Sardis EA	1:3	2:3	Abyaneh Cami	-	4:5
Pergamum Lower Agora	1:3	2:3	Bonaft Cami	1:4	5:4
Assos S of Gymnasium	1:3	2:3	Gazi Cami	-	4:3
Hierapolis Hipostil 1	1:3	2:3	Molla Rüstem Cami	-	4:3
Binbirkilise No. 5	1:3	2:3	Molla Muizzeddin C ami	1:5	9:4
Binbirkilise No. 7	1:3	2:3	Sahip Ata Cami	1:7	4:5
Binbirkilise No. 36	1:3	3:4	Afyonkarahisar Ulu Cami	1:5	7:5
Xanthos East	1:3	3:4	Ahi Şerefettin Cami	1:6	4:5
Binbirkilise No. 3	1:3	4:5	Eşrefoğlu Cami	1:8	2:3
Binbirkilise No. 16	1:3	1:1	Candaroğlu Mahmut Bey Cami	1:3,5	3:4
ortalama	1:3	~ 3:4	ortalama	~ 1:5	3:4

- 5) Kadınlar mahfili ve son cemaat olarak tanımlanan mekânlar, Anadolu'daki örneklerde ana camiyle benzer bir stilde ahşap strüktürlü olarak inşa edilmiştir. İran'daki camilerde ise bu bölümler veya kışlık mescidi diye geçen mekanlar ya

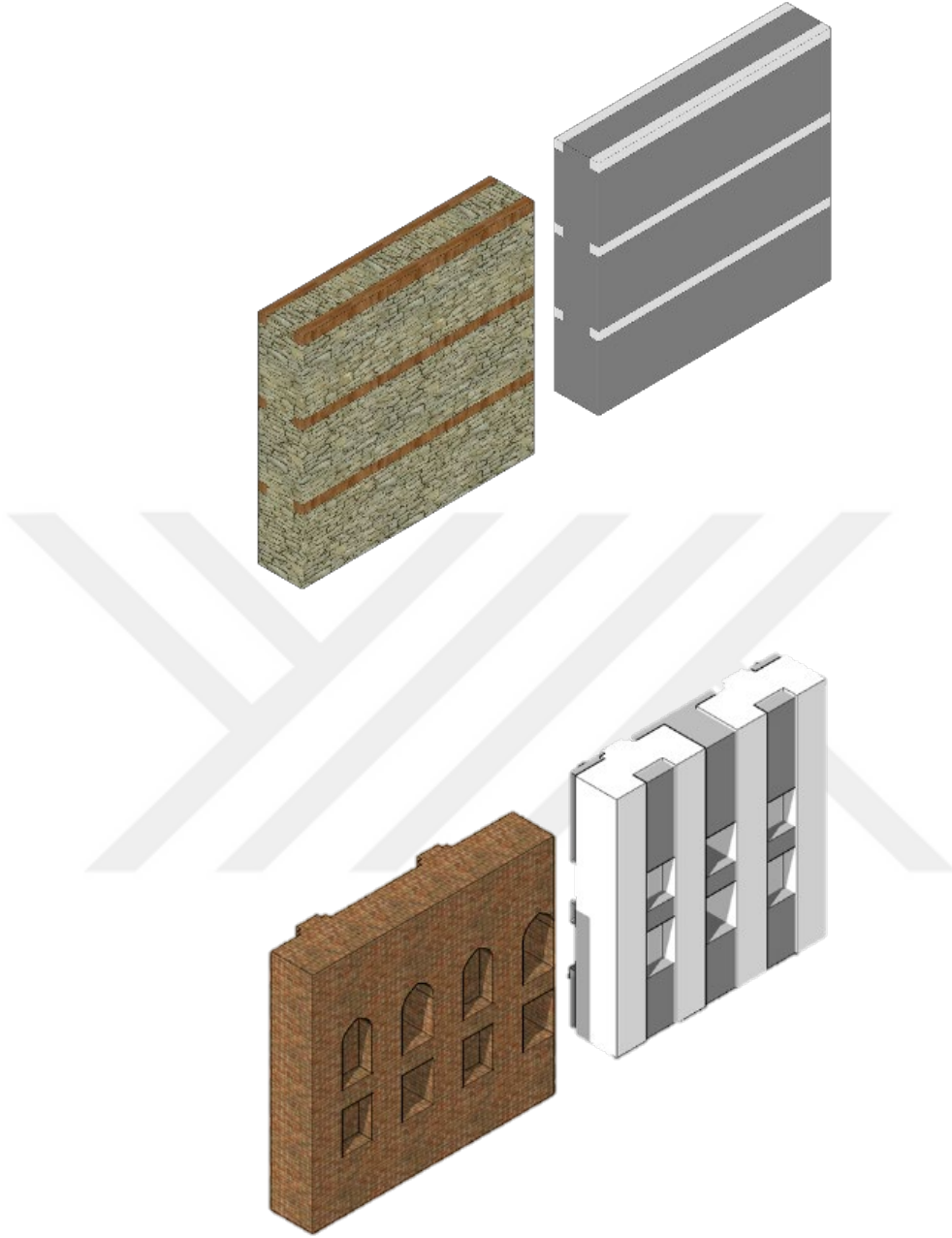
yoktur ya da varsa yığma veya karma yığma-ahşap sistemlerle inşa edilmiştir. Bu fark, Anadolu'nun İran'a göre gelişmiş ahşap işçiliği geleneğiyle açıklanabilir.

- 6) Beden duvarlarında kullanılan yapı malzemesi açısından Anadolu örneklerinde taş, İran örneklerinde ise tuğla ve kerpiç tercih edilmiştir. Bu malzeme farklılığı, beden duvarlarındaki pencerelerin boyutlarını ve konumlarını doğrudan etkilemiştir. Anadolu camilerinde üst sıra pencereler tavana oldukça yakın konumlandırılırken, İran camilerinde pencereler tavandan daha uzak ve genellikle daha büyük ölçülerde tasarlanmıştır (Şekil 4.6).

Şekil 4.6. Anadolu ve İran örneklerinde pencerelerin yüksekliği ve ebadı beden duvarının yapım tekniği ve kullanılan malzemeden etkilenir

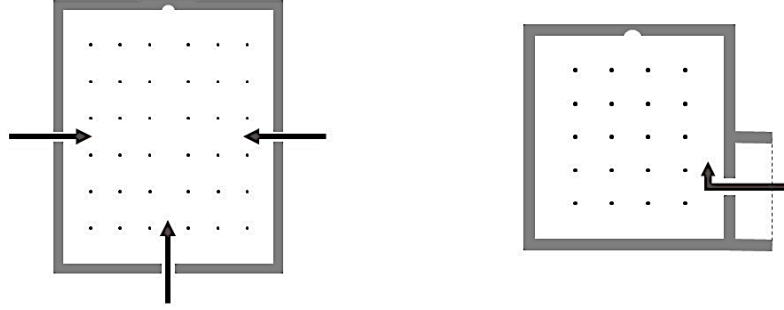
- 7) Bulgular, Anadolu'daki tarihi ahşap sütunlu camilerin beden duvarlarında hatıl kullanımının yapısal sistemin önemli bir parçası olduğunu ve bu uygulamanın özellikle depremsellik gibi sismik risklere karşı bir önlem olarak benimsendiğini ortaya koymaktadır. Ahşap hatıllar, taş veya kerpiç beden duvarlarla bütünleşik şekilde kullanılarak yatay yüklerin dengelenmesini sağlamış ve yapı bütünlüğünü artırmıştır. Bizansta kullanılan bir sistem olan hatılı, Selçuklular Anadolu'da yaptıkları camilerde kullanmaya başlamışlardır. Buna karşılık, İran örneklerinde aynı işlevselliği sağlayan sistemin farklı bir mimari yaklaşımla çözümlendiği görülmektedir. Bu yapılarda, beden duvarlarında düzenli olarak yerleştirilmiş girinti-çıkıntılar, duvar yüzeyinde yivli bir ritim etkisi yaratmakta ve böylece hem estetik hem de statik bir denge unsuru olarak rol oynamaktadır. İki coğrafyadaki uygulamaların biçimsel olarak farklılık göstermesine rağmen, her ikisinin de yapıların dayanıklılığını artırmaya yönelik çözüm arayışlarının bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 4.7). Anadolu coğrafyasındaki ahşap kullanımının fazlalığı 11. yüzyılda bu bölgedeki orman varlığının da fazlalığının bir göstergesidir (Dönmez vd 2021).

Şekil 4.7. Anadolu ve İran örneklerin beden duvarındaki sismik risklere karşı önlemler

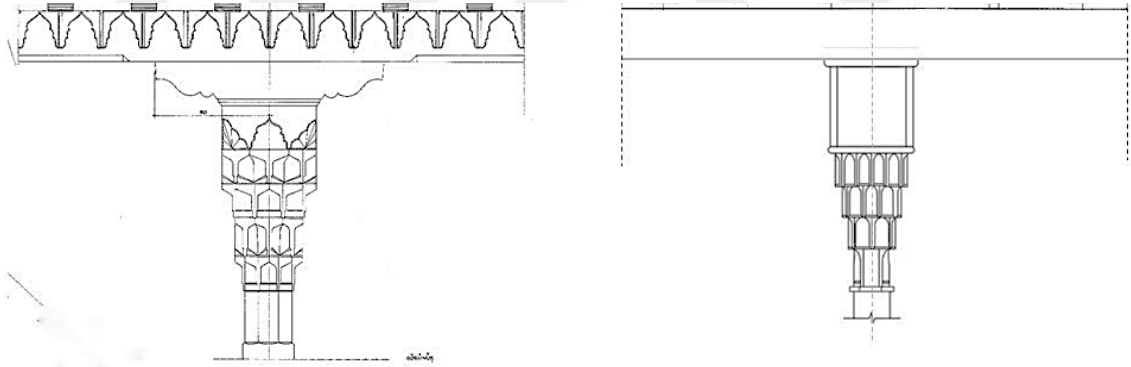
- 8) Anadolu camilerinde giriş, genellikle mihrap duvarının karşısındaki cephenin ortasında yer almakta ve böylece iç mekânda orta sahinin, dış cephede ise giriş aksının sürekliliği sağlanmaktadır. Ana giriş haricinde, Anadolu camilerinde doğu ve batı cepelerden de girişler sağlanması yaygındır. Öte yandan İran'daki örneklerde, yaygın olarak diğer yapılarda da gözlemlendiği üzere, giriş yapının orta aksında konumlanmamakta ve genellikle bir veya iki yön değişikliğinden sonra caminin doğu ya da batı cephesinden iç mekâna ulaşılmaktadır. Bu

düzenleme de Bizans bazilikal planının dolaylı etkileriyle yorumlanabilir (Şekil 4.8).

Şekil 4.8. Anadolu ve İran örneklerinde giriş kurgusu

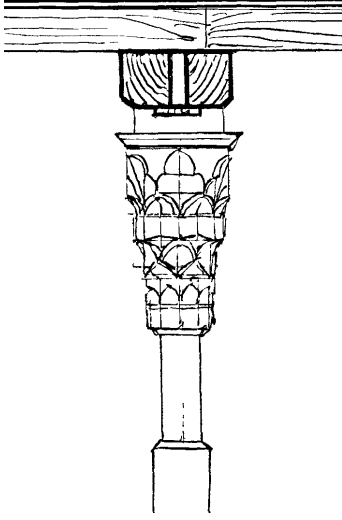
- 9) Sütun başlıklarının kirişle birleştiği noktada İran'daki başlıkların üstündeki küp şekilde yapılmış dikdörtgen kısımların üstüne kirişler doğrudan oturtulmaktayken, Anadolu'daki sütunların başlıkları ve kirişin arasında bir parça daha eklenmiştir. Bu ahşap parçaların uzunluğu kirişlerin yönünde olduğu için kirişlerin yönünü daha da göstermektedir (Şekil 4.9). Bu farklılık da Bizans etkisiyle ilişkilendirilebilir.

Şekil 4.9. Anadolu ve İran ahşap sütunlu camilerinin sütun başlıkların karşılaştırılması (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi; Oskoyi ve Ashtiyani 2019:218)

İncelenen ahşap sütunlu camiler karşılaştırıldıktan sonra, aralarındaki farklılıklar ortaya konulmuş, bununla birlikte birkaç ortak özelliklerinin de bulunduğu tespit edilmiştir. Aşağıda bu ortak özellikler üzerinde durulacaktır.

- 1) Her iki coğrafyada da çatı sisteminin en belirgin özelliği, kirişlerin çiftli bir düzen içinde yerleştirilmesi ve bu taşıyıcıların üstlerinin kaplanarak sağlam bir örtü oluşturulmasıdır. Bu yöntem, yapısal dayanıklılığı da artırmıştır.

Şekil 4.10. Anadolu ve İran ahşap sütunlu camilerinin ana kirişlerinin çiftli bir düzen içinde yerleştirilmesi (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi)

- 2) Her iki coğrafyada da yapıların yerleşim düzeninde, inşa edildikleri parselin geometrisinin doğrudan belirleyici olduğu görülmektedir. Caminin kent içindeki konumu, çevresindeki yapı adaları ve sokak dokusu, planın biçimlenişini etkilemiştir. Bu durum hem Anadolu’da hem de İran’da camilerin mimari çözümlerinin yalnızca dini ve estetik kaygılarla değil, aynı zamanda kentsel bağlamın sunduğu fiziksel sınırlılıklar ve imkânlarla şekillendiğini göstermektedir.
- 3) Her iki bölgede de bazı camilerin çatı sisteminde, iç mekâna ışığın alınabilmesi için belirli açıklıklar bırakılmıştır. Bu açıklıklar, doğal havalandırmaya da imkân tanıyarak yapının iklimsel koşullara uyumunu artırmıştır.

5. SONUÇLAR

Bu çalışmada, 11. ile 14. yüzyıllar arasında Anadolu ve İran coğrafyasında inşa edilmiş 10 adet tarihi ahşap sütunlu cami üzerinden gerçekleştirilen karşılaştırmalı analizlerle, mimari yapı sistemlerinin kültürel etkileşim, coğrafi koşullar ve yerel yapı gelenekleriyle nasıl şekillendiği ortaya konmuştur. Özellikle Selçuklu dönemine karşılık gelen bu süreçte, farklı bölgelerdeki inşa pratiklerinin benzer dini yapı tipolojileri altında nasıl çeşitlendiği, cami planlamasından yapı detaylarına kadar çok katmanlı bir yaklaşımla incelenmiştir.

MÖ 2. binyıldan itibaren Avrasya bozkırlarında görülen ahşap sütunlu mekân kurguları, Doğu Asya'daki (özellikle Tang dönemi) ahşap tavan ve birleşim teknikleri, İran'ın hipostil salon ve saray geleneği ile İpek Yolu aracılığıyla kesişmiş ve camilerde ahşap sütunlu hipostil planın gelişimine zemin hazırlamıştır. Ahşap iskelet-çatı sistemleri bu süreçte daha geniş salonlar ve mekanlara olanak sunarken, Batı'da ise Bizans'ın hatıllı yığma duvar tekniği ve üç nefli bazilikal şeması aksiyel ve simetrik iç mekân anlayışını kurumsallaştırmıştır. 13. yüzyıla gelindiğinde ise başta Moğolların itkisi ile doğudan batıya gerçekleşen göçler, sonra Moğol hâkimiyetinin İpek Yolu boyunca sağladığı güvenlik ve dolaşım, bu bilgi ve teknik ağlarını yoğunlaştırmış; mimari deneyim geniş bir coğrafyada hızla taşınabilir hale gelmiştir.

Anadolu Selçukluları bu bağlamda İran İslam mimarisinin mekânsal ilkelerini ve anıtsal giriş düzenlerini (piştak-giriş takı) devralmış; bunları Bizans bazilikalarının yönlendirilmiş, aksiyel iç mekân kurgusu ve hatıllı duvar uygulamalarıyla birleştirerek yeni bir sentez üretmiştir. Yapısal düzlemde taş beden duvarlarıyla entegre ahşap hatıllar, içte ahşap sütun-başlık-kiriş bileşimi, orta sahının vurgulanması ve aydınlatma açıklıkları öne çıkarken; bezemede İran geleneğine özgü tuğla kökenli motifler ve ahşap işçiliği sürdürülmüştür. Böylece Anadolu'daki ahşap sütunlu camiler, Doğu'nun yönsüz ve geometrik mekân algısını Batı'nın simetrik ve hiyerarşik düzeniyle uzlaştıran, özgün ve çok katmanlı bir mimari kimlik kazanmıştır.

11. ile 14. yüzyıllar arasında Anadolu ve İran'da Selçuklu egemenliği altında bu iki farklı yapım sistemi karşı karşıya gelmiş ve etkileşim içine girmiştir. Doğudan gelen ahşap yapı bilgisi, yerel malzemeler olan taş ve tuğla ile birleşerek hem strüktürel sürekliliği koruyan hem de yeni mekânsal çözümler üreten hibrit sistemlere dönüşmüştür. Benzer şekilde, Batı'dan gelen yığma yapı anlayışı, Asya'dan getirilen modüler ahşap strüktür bilgisiyle yeniden yorumlanmıştır. Böylece her iki coğrafyada da kendine özgü ancak benzer ilkeler taşıyan sinkretik yapım sistemleri ortaya çıkmıştır.

Bu dönüşüm süreci, tek yönlü bir kültürel aktarım değil; karşılıklı bir etkileşim, uyarılma ve yerelleşme süreci olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan, Selçuklu dönemindeki yapı pratikleri, mimari kültürleşmenin yapısal bir örneğini sunmaktadır. Söz konusu strüktürel sistemler, yalnızca statik ve teknik ihtiyaçlara değil, aynı zamanda toplumsal yapılanmalara, inşa kültürlerine ve coğrafi koşullara göre şekillenmiş; sonuç

olarak ortak formlar farklı anlamlarla yeniden üretilerek mimari çeşitliliğe katkı sağlamıştır.

Tez kapsamında incelenen camilerin analiz sonuçları, Anadolu'daki cami mimarisinde yerel mimari geleneklerin, özellikle de mevcut yapım bilgisinin ve topoğrafik zorunlulukların belirleyici olduğunu göstermektedir. Kiriş yönlerinin çoğunlukla mihrap duvarına dik yerleştirilmesi, iç mekânın orta sahnin etrafında organize edilmesi ve giriş aksının bu yönelimi desteklemesi, mekânsal kurgunun işlevsel ve yönlendirici bir düzene oturduğuna işaret etmektedir. Ahşap işçilik geleneğinin gelişkinliği, kadınlar mahfili gibi bölümlerde özgün ve modüler strüktürel çözümlerin kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Kadınlar mahfili kavramının İran'daki camilerde bulunmaması da, iki bölgenin kültürel farklılıklarının bir örneği sayılır. Anadolu'daki bir diğer önemli yapı unsuru ise, sismik dayanımı artırmak üzere kullanılan ahşap hatıllardır; bu elemanlar, yatay kuvvetleri dağıtarak duvar bütünlüğünü sağlamaya yönelik bilinçli bir mühendislik çözümüdür. Buna karşılık, İran'daki örneklerde duvar yüzeyinde ritmik olarak yerleştirilmiş düşey çıkıntılar (yivler), iksa gibi davranarak sismik bir destekleme sağlamaktadır. Yivli yığma duvar çözümleri yapısal çözümle estetik ifadeyi bütünleştirerek geliştirilen tektonik bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Bu noktada, ahşap hipostil camilerin tarihsel sürekliliği ve coğrafi farklılıkları tartışılırken birkaç temel mesele ön plana çıkmaktadır. İlk olarak, hanedan patronajının bu yapıların inşasında belirleyici olup olmadığı, gezgin ustaların bilgi ve teknik dolaşımıyla ne ölçüde birleştiği sorusu önemlidir. Göç, savaş ve İpek Yolu güzergâhları, yalnızca insan hareketliliğini değil, aynı zamanda malzeme temin yollarını ve yapım tekniklerinin coğrafyalar arasında aktarımını da şekillendirmiştir. Bu faktörlerden hangisinin daha baskın olduğu, tek bir nedene indirgenemeyecek kadar karmaşık görünmekle birlikte, her yapının kendi bağlamında farklı bir önceliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Anadolu'daki ahşap hipostil camilerin süreklilik göstermemesi ile İran'daki örneklerin tarihsel olarak devam etmesi arasındaki farklılık, yalnızca mimari tercihlerin değil, aynı zamanda toplumsal, siyasi ve ekonomik koşulların da tarihsel bir okumasını gerektirmektedir. Bu nedenle, Anadolu'daki devamsızlık ile İran'daki sürekliliğin karşılaştırılması, mimarlığın yalnızca biçimsel bir üretim değil, aynı zamanda tarihsel süreklilik ve kültürel dönüşümün mekânsal bir yansıması olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma, Anadolu ve İran'daki ahşap hipostil camilerin yalnızca ibadet mekânları değil, aynı zamanda tarihsel süreçte şekillenen kültürel etkileşimlerin, yerel yapı tekniklerinin ve çevresel koşulların birer maddi temsilcisi olduğunu ortaya koymaktadır. Mimarlık, biçimsel estetiğin ötesinde, toplumsal yapılarla, üretim biçimleriyle ve bilgi aktarımıyla iç içe geçmiş tarihsel bir pratiğe işaret eder. Kültürleşme olgusu ve tarihsel süreklilik, bu yapılarda hem formel hem de teknik düzeyde izlenebilir hale gelmekte; geçmişin izlerini bugünün mimari okumasına entegre edebilecek yeni bir değerlendirme zemini sunmaktadır.

6. KAYNAKLAR

- Afkhami, E., Dabiri, B. ve Abbasi Alizadeh, R. 1994. آشنایی با هنر معماری: معماری اسلامی (Mimarlık Sanatına Giriş: İslam Mimarisi 1), Mimarlık ve Şehir Planlama Fakültesi, Dokümantasyon ve Araştırma Merkezi, Shahid Beheshti Üniversitesi, No: 805 (yayınlanmamış), Tahran.
- Afshar, I. 1969. یادگارهای یزد. Yâdgârâ-yi Yazd I. National Antiquities Association Publication Series, Tehran, 651 p.
- Akşit, A. 2018. Arslanhane Camii'nin İnşa Tarihine Dair Notlar. *USAD*, Güz (9): 172-180. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/696761>
- Aktuğ Kolay, İ. 1999. Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri. Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 183 s.
- Aliei, M. 2016. پژوهشی در ادوار مختلف معماری مجموعه‌ی بایزید بسطامی: با تأکید بر دوران ایلخانی (A research into different architectural periods of Bayazid-e Bestami complex: an Ilkhanid age oriented). PhD Thesis, Tarbiat Modares University, Tehran, 469 p.
- Amirnemati, M. ve Zarrin, P. 1992. مساجد مراغه (Meraga Camileri). Mimarlık ve Şehir Planlama Fakültesi, Dokümantasyon ve Araştırma Merkezi, Shahid Beheshti Üniversitesi, No: 3930 (yayınlanmamış), Tahran.
- Anonim 1: <https://yenidenergenekon.com/734-turk-tarihine-bakisimiz-nasil-olmalidir/>
- Anonim 2: <https://anbmimarlik.com/proje/arslanhane-camii/>
- Anonymous 1: Büyük Selçuklu imparatorluğunun 11. yüzyıldaki etki alanı ve etkileşim yüzeyleri.
https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Map_of_the_Seljuk_Empire_%281092%29.png [Son erişim tarihi: 09.04.2025].
- Anonymous 2:
<https://earth.google.com/web/@37.38716876,46.23000697,1428.38668351a,239.6.89753123d,35y,0h,0t,0r/data=CgRCAggBMikKJwolCiExMjdKSIRzeWpOeV V2X1dwSHZKYmJWWFV3RHBLZU1nc2YgAToDCgEwQgIIAEoICLjvwKQDEAE>
- Anonymous 3:
<https://earth.google.com/web/@37.344273,46.06844216,1286.86172095a,4048.61670097d,35y,0h,0t,0r/data=CgRCAggBMikKJwolCiExMjdKSIRzeWpOeV V2X1dwSHZKYmJWWFV3RHBLZU1nc2YgAToDCgEwQgIIAEoICLjvwKQDEAE>
- Anonymous 4: <https://www.alibaba.ir/mag/isfahan/isfahan-ci/chel-sotoon-isfahan/>
- Anonymous 5: <https://en.unesco.org/silkroad/about-silk-roads>

- Anonymous 6: <https://www.worldhistory.org/image/11221/map-of-the-campaigns-of-genghis-khan/>
- Anonymous 7: <https://istanbulclues.com/byzantine-empire-map-information-facts/>
- Anonymous 8: <https://www.lonelyplanet.com/egypt/nile-valley/luxor/attractions/karnak/a/poi-sig/437466/355253>
- Anonymous 9: <https://www.archnet.org/sites/3823>
- Anonymous 10: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Byzantium1270_el.png
- Anonymous 11: Hoseini Sheitori, S. M. 2023. <https://earth.google.com/web/@31.57490772,54.20326831,2097.99080874a,92.65698466d,35y,0h,0t,0r/data=ClwaVhJQCiuweDNmYThhZmVmOGM1MzA2MWQ6MHg4Y2IwMzYxYmMwNjE0MjhiKifZh diz2KzYryDYrNin2YXYuSDYqNmG2KfYr9qpINiz2KfYr9in2KoYAiABQgIIATIpCicKJQohMXFndG92NXR6OG5TeVBMXcwSlNreW9CSXR3Y3RTWm8wIAE6AwoBMEICCABKBwirr7BCEAE>
- Anonymous 12: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/84657>
- Arnold, F. 2022. Ancient Egyptian Architecture in Fifteen Monuments. The American University in Cairo Press, Cairo, 109 p.
- Ashkan, M., Ahmad, Y. and Arbi, E. 2012. Pointed dome architecture in the Middle East and Central Asia: evolution, definitions of morphology, and typologies. *International Journal of Architectural Heritage*, 6 (1): 46-61. <https://doi.org/10.1080/15583058.2010.501400>.
- Aslanapa, O. 2007. Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 163 s.
- Atar, M., Gode, F., Kucuktuvek, M., Er Akan, A., Ormecioglu, H. T. and Keskin, H. 2022. Tensile Performance of Traditional and Modern Corner Joints in Wooden Structures. *Drvna industrija* 73 (1), 69-80.
- Buchwald, H. 1999. Form, Style, and Meaning in Byzantine Church Architecture. Ashgate, Farnham, 340 p.
- Cahen, C. 2014. Osmanlılardan Önce Anadolu. Çeviren Erol Üyepazarcı. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 420 s.
- Cao, D. S., Le, V. A. and Nimsamer, P. 2024. Acculturation phenomenon in vernacular architecture between Vietnamese and Chams in the Kingdom of Cochinchina (16th-18th)-Southeast Asia. *International Journal of Architectural Heritage*. <https://doi.org/10.1080/15583058.2024.2370402>.
- Cowan, H. J. 1983. Domes: ancient and modern. *Journal of the Royal Society of Arts*, 131 (5320): 181-98.

- Creswell, K.A.C. 1962. K. A. C. Creswell'e Göre Erken Devir İslâm Mimarisi. Çeviren Fettah Aykaç. C. 2. Mimar ve Mühendisler Grubu, İstanbul, 396 s.
- Creswell, K.A.C. 1969. Early Muslim Architecture: Umayyads A.D. 622-750. Second Edition in two parts. Clarendon Press, Oxford, 372 p.
- Dezianian, S. 2010. The Beauties of Bastam inscription, tile works, plaster works. Master Of Arts In Art Research Thesis, University Of Art, Tehran, 122 p.
- Dönmez, E. O., Ocakoğlu, F., Akbulut, A., Tunoğlu, C., Gümüş, B. A., Tuncer, A., ... Görüm, T. 2021. Vegetation record of the last three millennia in central Anatolia: Archaeological and palaeoclimatic insights from Mogan Lake (Ankara, Turkey). *Quaternary Science Reviews*, 262.
- Dyson, R. 1989. The Iron Age architecture at Hasanlu: an essay. <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Iron-Age-architecture-at-Hasanlu%3A-an-essay-Dyson/cc51a048564dd2a3324202a36a9a440bfb51273c>.
- Er Akan, A. 2010. Tarihi ahşap sütunlu camilerin sonlu elemanlar analizi ile taşıyıcı sistem performansının belirlenmesi. *Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi*, 2 (1): 41-54.
- Er Akan, A. 2022. Structural behaviour of 13th and 14th century Seljuk mosques and acculturation of construction knowledge. *Prostore*, 1 (63).
- Er Akan, A., Basok, G. C., Er, A., Örmecioğlu, H. T., Kocak, S. Z., Çoşgun, T., ... Uzdil, O. 2021. Seismic evaluation of a renovated wooden hypostyle structure: A case study on a mosque designed with the combination of Asian and Byzantine styles in the Seljuk era (14th century AD). *Journal of Building Engineering*, 43.
- Fergusson, J. 1887. History of architecture in all countries, from the earliest times to the present day. Dodd, New York, 646 p.
- Frampton, K. 1995. Studies in Tectonic Culture: The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture. MIT Press, Chicago, 430 p.
- Ghaffari Haris, R. and Fasihi, R. 2018. Analytical review on architecture decorations of the wooden pillars in the Maragheh Mosques. *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 1 (2): 115-29. <https://doi.org/10.30699/PJAS.1.2.115>.
- Godard, A. 1965. The Art of Iran. Praeger, New York, 536 p.
- Google Earth. 2025. Abyaneh Cami (1073), İsfahan, İran ekran görüntüsü [Harita görüntüsü]. Erişim adresi: <https://earth.google.com> (29.08.2025).
- Google Earth. 2025. Afyonkarahisar Ulu Cami (1272) Afyonkarahisar, Türkiye ekran görüntüsü [Harita görüntüsü]. Erişim adresi: <https://earth.google.com> (29.08.2025).

- Google Earth. 2025. Ahi Şerefettin (Arslanhane) Cami (1289-90), Ankara, Türkiy ekran görüntüsü [Harita görüntüsü]. Erişim adresi: <https://earth.google.com> (29.08.2025).
- Google Earth. 2025. Bonaft Cami (1234-5), Yazd, İran ekran görüntüsü [Harita görüntüsü]. Erişim adresi: <https://earth.google.com> (29.08.2025).
- Google Earth. 2025. Candaroğlu Mahmut Bey Cami (1366), Kastamonu, Türkiye ekran görüntüsü [Harita görüntüsü]. Erişim adresi: <https://earth.google.com> (29.08.2025).
- Google Earth. 2025. Eşrefoğlu Cami (1297), Beyşehir, Türkiye ekran görüntüsü [Harita görüntüsü]. Erişim adresi: <https://earth.google.com> (29.08.2025).
- Google Earth. 2025. Gazi Cami (1311), Meraga, İran ekran görüntüsü [Harita görüntüsü]. Erişim adresi: <https://earth.google.com> (30.08.2025).
- Google Earth. 2025. Molla Muizzeddin Cami (1300-1415), Meraga, İran ekran görüntüsü [Harita görüntüsü]. Erişim adresi: <https://earth.google.com> (29.08.2025).
- Google Earth. 2025. Molla Rüstem Cami (1256-1335), Meraga, İran ekran görüntüsü [Harita görüntüsü]. Erişim adresi: <https://earth.google.com> (29.08.2025).
- Google Earth. 2025. Sahip Ata Cami (1258), Konya, Türkiye ekran görüntüsü [Harita görüntüsü]. Erişim adresi: <https://earth.google.com> (29.08.2025).
- Gopnik, H. 2010. Why Columned Halls? içinde: The World of Achaemenid Persia, 195-207. I.B. Tauris Publishers, London. <https://research.monash.edu/en/publications/why-columned-halls>.
- Gündoğdu, H. ve Roos, A. 2009. Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari. Milli Reasürans T.a.ş. Ankara, 255 s.
- Hamilton, J. A. 1934. Byzantine architecture and decoration. B.T. Batsford, London, 172 p.
- Hayes, K. 2010. The wooden hypostyle mosques of Anatolia mosque and state-building under Mongol suzerainty". PhD Thesis, Department of Architecture, Middle East Technical University, Ankara, 250 p.
- ICOMOS. 2003. Mimari Mirasın Analizi, Korunması ve Yapısal Restorasyonuna İlişkin İlkeler. Vicoria Falls, Zimbabve.
- Inoue, Sh. 2000. Interpretation of ancient Japanese architecture: focusing on links with world history. *Japan Review*, sy 12, 129-43.
- Jameson, F. 2004. Politics of Utopia. *New Left Review*, II/25: 35-56
- Kana'an, P. 2023. Rethinking the Friday Mosque: a Critical Enquiry of an Architectural Paradigm. *Journal of Material Cultures in the Muslim World*, 4:211-229.

- Karamağaralı, H. 1982. Sahip Ata Cami'nin restitüsyonu hakkında bir deneme. *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 3:49-75.
- Kaya, B. E. and Erbaş, İ. 2024. The relationship between urban transformation and sustainability: a bibliometric analysis and exploring existing trends. *Journal of Asian Architecture and Building Engineering*, 23 (5): 1756-75.
- Khairy, S. 2006. Architecture and Decoration of Safavid Dynasty Wooden Hall in Azerbaijan. C. 1. 2 c. Cradle of Liberty, Tabriz, 777 p.
- Khanali, H., Pourfaraj, A., Ataie, R. and Dadashvand, H. 2019. Study and analysis of the effect of Azeri Style architecture on the Isfahan Style case study: columned mosques of Asnagh and Jamalabad, Mehrban City. *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 2 (6): 103-22. <https://doi.org/10.30699/PJAS.2.6.103>.
- Koch, E. 1994. Diwan-i Amm and Chihil Sutun: the audience halls of Shah Jahan. *Muqarnas*, 11:143. <https://doi.org/10.2307/1523215>.
- Koçak, S. Z. 2020. Ahşap sütunlu camilerin taşıyıcı sistem performansları: Kastamonu örneği. Yüksek Lisans tezi, Çankaya Üniversitesi, Ankara, 143 s.
- Krautheimer, R. 1986. Early Christian and Byzantine Architecture. Yale University Press, New York, 726 p.
- Kuban, D. 1965. Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 205 s.
- Kuban, D. 1982. Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 237 s.
- Kuban, D. 2008. Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı. 2. bs. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 474 s.
- Kuban, D. 2010. Batıya Göçün Sanatsal Evreleri. 2. bs. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 382 s.
- Kuran, A. 1972. Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarîsi. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 189 s.
- Lavan, L., Zanini, E. and Sarantis, A. 2007. Technology in Transition A.D. 300-650. Brill, Berlin, 572 p.
- Madhoushian Nejad, M. 2023. مطالعه تطبیقی آثار چوبی ایران و روم در دوره سلجوقی مطالعه موردی مسجد جامع ابیانه و مسجد اولو (سیوریحصار) آناتولی (Selçuklu döneminde İran ve Roma ahşap işçiliğinin karşılaştırmalı bir incelemesi: Anadolu'daki Abyaneh Ulu Camii ve Ulu Camii (Sivrihisar) örnek çalışması). هنرهای صناعی/اسلامی، ۵۹: ۲-۷۶.
- Malik, I., Malek, R. and Adas, Y. A. 2024. The influence of Hindu-Buddhist, Chinese, and European culture in exterior architectural characteristics of mosque on Java

- Island Indonesia". *Journal of Architecture and Planning -King Saud University*, 36 (2): 229-52. <https://doi.org/10.33948/JAP-KSU-36-2-3>.
- Marçais, G. 1926. *Manuel d'Art Musulman, l'Architecture*, I. Brill, Paris, 459 p.
- Milosz, M., Kęsik, J. and Abdullaev, U. 2024. 3D scanning and modeling of highly detailed and geometrically complex historical architectural objects: the example of the Juma Mosque in Khiva (Uzbekistan). *Heritage Science*, 12 (1): 99. <https://doi.org/10.1186/s40494-024-01207-3>.
- Moinian, M. T. 2008. ابیانه (نگین قرمز رنگ استان اصفهان) [Abyaneh (The Red Gem of Isfahan Province)]. 1. bs. Isfahan University Jihad, Isfahan, 198 p.
- Moradi, A. 2020. Transition zone in Seljuq dome chambers. *Journal of Islamic Architecture*, 6 (1): 24-32. <https://doi.org/10.18860/jia.v6i1.7488>.
- Morvarid, Y. 1982. *Maragheh in Terms of: Natural, Social, Economic, Historical Conditions*. Arian printing house, Tehran, 174 p.
- Mottahedi, M. 2022. سر عشق: شرح حال سلطان العارفين بابيزيد بسطامي و شيخ ابوالحسن خرقاني به همراه تفسير (Aşkın Sırrı: Sultan-ül-Arifin Bayazid-i Bestami ve Şeyh Ebul Hasan Hargani'nin Biyografileri, Bestami'nin tarihî Külliyesinin mistik yorumlar ve içgörülerle birlikte). 2. bs. Avaye Chelchele Publication, Shahrud, 182 p.
- Narong, D. and Hallinger, P. 2023. A keyword co-occurrence analysis of research on service learning: conceptual foci and emerging research trends. *Education Sciences*, 13 (Mart):1-24. <https://doi.org/10.3390/educsci13040339>.
- Naumann, R. 1985. *Eski Anadolu Mimarlığı. Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 522 s.
- Navai, K. and Haji Ghasemi, K. 2011. *Khesht ve Khiyal: Description of Islamic Architecture in Iran*. Shahid Beheshti University. Soroush (Broadcasting of the Islamic Republic of Iran), Tehran, 383 p.
- Noghrekar, A., Keynejad M. and Oskoyi, A. B. 2013. Spatial organization of the cities of Ab'ab al-Barr during the Ilkhanate period. *Iranian architectural studies*, 2: 47-63.
- Oskoyi, A. B. and Ashtiyani, H. 2019. Investigating the evolution and origin of pillared halls in the architecture of wooden mosques in Azerbaijan. *Archaeological researches of Iran*, 10 (24).
- Ousterhout, R. G. 2016. *Bizans'in Yapi Ustalari*. Köç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 352 s.
- Ousterhout, R. G. 2019. *Eastern Medieval Architecture: The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*. Oxford University Press, Oxford, 783 p.

- Öndin, N. 2006. Orta Asyadan Anadoluya Türk Sanatı ve Kültürü. Tarih Serisi 8. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 677 s. <http://archive.org/details/orta-asyadan-anadoluya-turk-sanati-ve-kulturu>.
- Paskaleva, E. and Turner, M. 2025. Architecture, monuments and urbanism, Part I: Architectural influences along the Silk Roads. UNESCO/WHCCE, Nanjing, 337 p.
- Peacock, A. C. S. 2015. Great Seljuk Empire. Edinburgh University Press, Edinburgh, 378 p.
- Peacock, A. C. S. 2017. Islamisation: Comparative Perspectives from History. Edinburgh University Press, Edinburgh, 545 p.
- Picon, A. 2005. Construction history: between technological and cultural history. *Construction History*, 21:5-19.
- Pilsitz, M. 2018. Construction history in theory and teaching. *Periodica Polytechnica Architecture*. 49 (2):117-25. <https://doi.org/10.3311/PPar.13139>.
- Pope, A. U. 1939. A Survey of Persian Art, from Prehistoric Times to The Present. V. 2. Oxford University Press, Oxford.
- Pugaçenkova, G. A. 1958. Puti Razvitiya Arhitekturi Yujnogo Turkmenistana porı Rabovladieniya i Feodalizma. Akademiya Nauk SSR, Moskova, 493 p.
- Rachmayanti, S., Christianto R. and Wulandari, A. A. A. 2017. Cultural acculturation in interior and architecture of old Straits-Born Chinese Lasem House. *Humaniora*, 8 (3).
- Safeipour, H. 2016. Citadel Mosque. Crossing Frontiers. <https://sites.courtauld.ac.uk/crossingfrontiers/crossing-frontiers/turkey/divrigi/citadel-mosque/>.
- Shekari Niri, J. 2017. Review of the city of Khiva: manifestation of Iranian culture and civilization in the region of Khwarezm. *Space Ontology International Journal*, 6 (2): 27-46.
- Steinhardt, N. Sh. 2011. The sixth century in East Asian architecture. *Ars Orientalis*, 41: 27-71.
- Steinhardt, N. Sh. 2014. Chinese Architecture in an Age of Turmoil, 200-600. University of Hawaii Press, Honolulu, 496 p.
- Sudarwani, M. M., Purwanto, E. and Rukhayah, R. S. 2021. The cultural acculturation in architecture of Karawang Chinatown, West Java. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 878 (1): 012003. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/878/1/012003>.

- Tayla, H. 2007. Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları I. Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, İstanbul, 920 s.
- Toeroek, L. 2011. Hellenizing architecture and sculpture in Meroe City. içinde *Hellenizing art in ancient Nubia 300 BC. AD. 250 and its Egyptian models: a study in acculturation*, Culture and History of the Ancient Near East:113-88. Culture and History of the Ancient Near East. Leiden: Brill. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000296184700007>.
- Tuncer, O. C. 1986. Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar. Türkiye Vakıflar Bankası, Ankara, 122 s.
- Uçar, A. and Örmecioglu, H. T. 2021. Following the Traces of the Great Migration of Turks from Asia to Anatolia. in Art and Architectural Traditions of India and Iran. Routledge India: Delhi. 13 p.
- Varjavand, P. 1975. چهلستون مسجد ملارستم مراغه (اثری شکوهمند از معماری چوبی ایران در قرن دهم هجری (Molla Rüstem, Meraga'daki Hipostil Cami (Hicri 10. yüzyılda İran ahşap mimarisinin muhteşem bir örneği)). *Barrasihaye Tarikhi*, 61: 11-34.
- Wang, J., Cui, Z., Yu, L., Xu, R. and Yang, Q. 2022. Analysis of the seismic behavior of traditional Chinese timber structures in the Tang Dynasty. *Structures*, 41:447-462. <https://doi.org/10.1016/j.istruc.2022.05.007>.
- Wolper, E. S. 2003. Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia. Buildings, Landscapes and Societies 3. University Park, The Pennsylvania State University Press University Park, Pa, Pennsylvania, 152 p.
- Xie, J. 2020. Pillars of Heaven: The Symbolic Function of Column and Bracket Sets in the Han Dynasty. *Architectural History*, 63: 1-36.
- Yang, Ch., Lin, J., Yan, K. Deng, Y., Hu, Z. and Liu, Ch. 2023. Data-driven quantitative performance evaluation of construction supervisors. *Buildings*, 13 (5): 1264. <https://doi.org/10.3390/buildings13051264>.
- Yıldız, S. 2000. Bizans Tarihi Kültürü Sanatı ve Anadolu'daki İzleri. Detay Yayıncılık, Ankara, 294 s.
- Yuvalı, A. 1994. İlhanlılar Tarihi 1 Kuruluş Devri. Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 214 s.
- Yürükoğlu, Ö. 1974. Sahip Ata araştırması buluntuları. VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 217-221.
- Zandigan, Danışman Mimarlar 2008. گزارش مطالعات شناخت مجموعه تاریخی بایزید بسطامی (مرحله اول) (Bayazid Bestami'nin tarihi koleksiyonunun tanımlanması üzerine yapılan araştırma raporu (Birinci Aşama)). Semnan Eyaleti Kültür Mirası, Turizm ve El Sanatları Bakanlığı, Tahran, 198 s.

Zangeneh Inaloo, Z. 2012. حفاظت و مرمت محراب چوبي مسجد جامع ابيانه (Protection And Rehabilitation Of Wooden Adytum Of Abyaneh Jami Mosque). Masters Thesis On Restoration of Historian And Cultural Objects, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, 119 p.

ÖZGEÇMİŞ

Parisa DANESHMAND

ÖĞRENİM BİLGİLERİ

Yüksek Lisans	Akdeniz Üniversitesi
2023-2025	Fen Bilimler Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Antalya
Lisans	Shahid Beheshti Üniversitesi
2017-2021	Mimarlık ve Şehir Planlama Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Tahran

ESERLER

Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler

- Daneshmand, Parisa and Meryem Atik. "Dünya Mirası Kültürel Peyzajlarında Pers Bahçeleri ve BAGH E FİN." PEYZAJ, Vol. 6, Issue 1 (2024): 61-72.
- Daneshmand, Parisa. "History of Adaptive Reuse in Architecture: Studies from IRAN." Akdeniz University Journal of the Faculty of Architecture, Vol. 2, Issue 2 (2023): 138- 155.

Ulusal bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında basılan bildiriler

Daneshmand, Parisa. "Adaptive Reuse of Industrial Heritage in Developing Countries: Cases from Iran and Türkiye." in 8th International Student Science Congress. Gaziantep, 2024.

Kitap Bölümü

"Integrity in Post-Regeneration Historical Urban Fabrics: Case of KALEİÇİ, ANTALYA." in INNOVATION IN DESIGN: Methods and Technology for Progressive Practice and Research. Lyon: Livre de Lyon, 2024. (Co-author: Meryem Elif Çelebi Karakök).